

Normatieve evaluatie van de rol van sociale media in het maatschappelijke debat

Olivier B. Schröder
3212521

Abstract

Sociale media creëren nieuwe mogelijkheden voor sociale communicatie en hebben daardoor invloed op het maatschappelijke debat. In deze paper zal onderzocht worden wat de reikwijdte is van deze invloed om te beargumenteren wat de eisen zijn aan een theoretische kader dat deze invloed wil evalueren. Vervolgens zal onderzocht worden in welke mate de kritische theorie van ICT, de capaciteitenbenadering van Amartya Sen en de kritische capaciteitenbenadering van ICT aan deze eisen voldoen. Alle drie deze theorieën hebben tot doel om ontwikkelingseconomische vooruitgang te evalueren.

Dit onderzoek beargumenteerd dat publieke rede en de wederzijdse erkenning van individuen en culturele groepen door sociale media onder druk staat. Dit wordt veroorzaakt door de invloed van sociale media op collectieve en individuele handelingen in het maatschappelijke debat. Om deze reden moet normatieve theorie over sociale media betrekking hebben op thema's van zowel individuele als collectieve schaal om normen te kunnen formuleren die het effect van sociale media op het maatschappelijke debat kunnen beïnvloeden.

Beargumenteerd zal worden dat het huidige debat tussen kritische theorie van ICT, de capaciteitenbenadering van Sen en de kritische capaciteitenbenadering van ICT nog onvoldoende de aansprakelijkheidsvraagstukken die spelen bij het samenkomen van collectieve en individuele handelingen om een effectieve normatieve theorie over sociale media te zijn.

Inhoudsopgave

<u>Inleiding</u>	p.3
<u>Hoofdstuk 1: Sociale media en het maatschappelijke debat</u>	p.11
1.1: De kenmerken van sociale media in het maatschappelijke debat	p.13
1.2: De individuele invalshoek	p.26
1.3: De collectieve invalshoek	p.33
1.4 Eisen aan normatieve theorie	p.40
<u>Hoofdstuk 2: Normatieve theorieën van vooruitgang</u>	p.45
2.1 Kritische theorie van ICT	p.46
2.2 De capaciteitenbenadering	p.50
2.3 De kritische capaciteitenbenadering van ICT	p.55
<u>Conclusie</u>	p.60
Dankwoord	p.64
<i>Bibliografie</i>	p.65

Inleiding

Technologie is de motor achter maatschappelijke vooruitgang. Een kritische houding tegenover moderne maatschappelijke vooruitgang is sinds Rousseau een terugkerend thema in theorievorming over maatschappelijke thematiek.¹ Technologie is sinds de werken van Marx verdacht als bron van vervreemding en onvrijheid doordat zij culturomwentelingen veroorzaakt.² Voorbeelden van zulke omwentelingen zijn nieuwe economische verhoudingen door fabricagetechnologie en de opkomst van massacultuur dankzij radio. Dit onderzoek zal een specifieke technologie met betrekking tot haar invloed op een specifiek aspect van onze samenleving analyseren, namelijk de invloed van sociale media op het maatschappelijke debat.

Sociale media zoals Facebook en YouTube zijn technologische toepassingen die nieuwe mogelijkheden in het maatschappelijke debat creëren. Dankzij sociale media kan er met uiteenlopende apparaten deelgenomen worden aan het maatschappelijke debat. De verspreidingskosten van informatie zijn minimaal, en sociale media heeft een miljoenenbereik. De gebruikers van sociale media zijn bovendien gesorteerd op karaktereigenschappen en voorkeuren die gerichte informatie vereenvoudigen. Intuïtief lijkt deze technologie tot meer en intensievere deelname aan het maatschappelijke debat te leiden.

Echter, de cultuurverschijnselen, verwachtingen en gewoonten die deze mogelijkheden hebben doen ontstaan, krijgen sinds kort negatieve aandacht. Een voorbeeld hiervan is de toenemende aandacht voor 'nepnieuws'. Nepnieuws is een vorm van desinformatie, dat wil zeggen doelbewust misleidende informatie, in de gedaante van nieuwsberichten. Nepnieuws kan verspreid worden via sociale media en dient onder andere om oprechte verslaggeving in diskrediet te brengen. De huidige president van de Verenigde Staten gebruikt deze term bijvoorbeeld om kritische journalistiek over zijn beleid aan te vallen.³ Desinformatie en het verdringen van waarheidsgetrouwe journalistiek maken de positie van waarheidsclaims in het maatschappelijke debat precair.

Volgens historicus en commentator Francis Fukuyama is onjuistheid van informatie inmiddels de norm geworden in het maatschappelijke debat. Fukuyama spreekt van een post-waarheidstijdperk vis-à-vis het maatschappelijke debat.⁴ Nepnieuws kan via sociale media effectief verspreid worden omdat zij 'filterbubbels' tot stand brengen.⁵ Filterbubbels zijn het resultaat van algoritmes die zonder tussenkomst van de gebruiker de informatie op sociale media sorteren. Zij geven het medialandschap een persoonlijke insteek door bepaalde informatie wel of niet te tonen.

¹ Jean Jaques Rousseau, *A Discourse on Inequality*, ver. Maurice Cranston (Strand: Penguin Classics, 1984).

² Amy E. Wendling, *Karl Marx on Technology and Alienation* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2005).

³ Hunt Allcott & Matthew Gentzkow, "Social Media and Fake News in the 2016 Election," *Journal of Economic Perspectives* 31, nr.2 (2017): 211–236.

⁴ Francis Fukuyama, "The Emergence of a Post Fact World," Project Syndicate, 12 januari, 2017 <https://www.project-syndicate.org/onpoint/the-emergence-of-a-post-fact-world-by-francis-fukuyama-2017-01>.

⁵ Eli Pariser, *The Filter Bubble: What the Internet is Hiding from us* (New York: The Penguin Press, 2011).

Daarnaast gedijen zogenaamde 'echokamers' op sociale media. Dit zijn media narratieven die groepsdenken, controversen en sociale strijd als leidraad hebben. De combinatie van filterbubbels en echokamers zorgt ervoor dat des- en misinformatie de boventoon voeren in het maatschappelijke debat op sociale media.⁶ Dit is gevaarlijk omdat er indicaties zijn dat sociale media een gevaar opleveren doordat zij werving van extremistische organisaties faciliteren.⁷ Doordat sociale media het in diskrediet brengen van gematigde nieuwsbronnen versterken, ontstaat er meer radicalisering onder jongeren in extreme kanten van het politieke spectrum.⁸

Aanleiding

Als het zo is dat deze kritieken op sociale media terecht zijn dan betekent dit dat sociale media politiek destabiliserend werken en waarheidsgetrouwe communicatie in het maatschappelijke debat bemoeilijken. Dit zou voldoende aanleiding zijn voor een kritische herevaluatie van de uitwerking van sociale media op het maatschappelijke debat. In academisch onderzoek zijn er onafhankelijke discussies over het maatschappelijke debat en de aard van technologie onafhankelijk van elkaar worden beschouwd. Echter, een discussie over de invloed van sociale media op het maatschappelijke debat moet plaatsvinden in een kader dat allebei deze onderzoeksthema's verenigt. Dit onderzoek wil aan deze discussie bijdragen door de randvoorwaarden van dit verenigde kader te definiëren en een drietal theorieën die de invloed van technologie op menselijke vooruitgang evalueren te toetsen aan deze randvoorwaarden.

Dit onderzoeksproject is noodzakelijk omdat de evaluatie van de invloed van sociale media op het maatschappelijke debat complexer is dan bijvoorbeeld de evaluatie van de invloed van auto's op mobiliteit. Dit komt door de reikwijdte van het gedrag dat sociale media faciliteert en door de complexiteit van filosofische theorie betreffende het maatschappelijke debat. Sociale media geven vergaande mogelijkheden aan gebruikers, sociale media ontwikkelaars, (amateur)journalisten en politieke entiteiten om het maatschappelijke debat te beïnvloeden. Die mogelijkheden komen enerzijds voort het bereik van sociale media maar anderzijds uit de manipulatiemogelijkheden op het gebied van informatie en stimuli die sociale media faciliteren.⁹ De normatieve relaties tussen deze groepen en de manier waarop deze groepen zich tot het maatschappelijke debat verhouden is bovendien voedingsgrond voor filosofische controversen betreffende normatieve theorie over sociale communicatie.

Een voorbeeld van een filosofische controverse is de theorievorming op basis van

6 Kathleen H. Jamieson & Joseph N. Capella, *Echo Chamber: Rush Limbaugh and the Conservative Media Outlet* (Oxford: Oxford University press, 2008).

7 Lisa Arts & Ewoud Butter, *Radicaal, Orthodox of Extremist?* (ACB Kenniscentrum, 2009): 46-57; Anne Aly et al., "Introduction to the Special Issue: Terrorist Online Propaganda and Radicalization," *Studies in Conflict & Terrorism* 40, nr.1 (2016):1-9.

8 Ibid.

9 Sally Gainsbury et al, "An Exploratory Study of Gambling Operators' Use of Social Media and the Latent Messages Conveyed," *Journal of Gambling Studies* 32, nr.1, (Maart 2016): 125-141; Natascha D. Schüll, *Addiction By Design: Machine Gambling in Las Vegas*, (Princeton: Princeton University Press, 2012).

interpretaties van Habermas en Foucault over de normatieve status en haalbaarheid van waarheidsgetrouwe communicatie in sociale context.¹⁰ Habermas' theorie wordt in deze discussie weergegeven als een theorie die beargumenteert dat een streven naar vrije onbelemmerde communicatie inherent is aan het maatschappelijke debat.¹¹ Op basis van Foucault wordt daarentegen beargumenteerd dat het tot uitdrukking komen van machtsverhoudingen en sociale controle onvermijdelijk is in communicatie.¹²

Theorieën over sociale communicatie die iets relevants over het maatschappelijke debat willen zeggen moeten iets kunnen zeggen over communicatie via sociale mediatechnologie, omdat een significant deel van het maatschappelijke debat tegenwoordig plaatsvindt via sociale media.¹³ Dit dwingt theorieën over het maatschappelijke debat om een bredere thematiek te hebben dan alleen communicatie. Zij moeten ook iets kunnen zeggen over de invloed van de eigenschappen van deze technologie op het maatschappelijke debat. Dit kunnen eigenschappen en relaties zijn die voor deze technologie geen rol van betekenis speelden. Sociale media zijn bijvoorbeeld naast media voor communicatie ook nieuwsvoorzieningen op mondiale schaal.

Sociale communicatie op sociale media is anders, omdat gebruikers in wisselwerking met digitale technologie besluiten welke nieuwsberichten verspreid worden. Dit lijkt op zichzelf een democratiserend proces omdat “gewone” mensen daardoor meer in staat zijn de agenda van het maatschappelijke debat te bepalen. Dit was voorheen een functie die werd gedomineerd door oude media zoals kranten en TV, gebonden aan ondoorzichtige politieke en zakelijke belangen. Sociale media lijken op het eerste gezicht een transparant direct communicatiemiddel waar men ook nog nieuws kan uitwisselen met grote groepen. Echter, een ondoorzichtige informatieselectie door zakelijke en politieke actoren bestaat nog steeds op sociale media. Op Facebook bijvoorbeeld hebben zakelijke en politieke klanten toegang tot subtiele op verslavingsmechanismes gebaseerde manipulatiemogelijkheden om de publieke opinie te sturen.¹⁴ Daarnaast ontstaat er door toenemende mobiliteit van informatie een eenvoudiger beïnvloeding door ideeën en thema's die in andere cultuurgebieden spelen. Er ontstaan bovendien unieke internetculturen die het gedeelde referentiekader van het Nederlandse maatschappelijke debat bemoeilijken.¹⁵ Een normatieve theorie gebaseerd op Habermas of Foucault die deze complicaties die uniek zijn voor het maatschappelijke debat op sociale media niet incorporeert, laat essentiële complicaties van moderne communicatieve actie onbesproken. De eigenschappen die voortkomen uit het ontwerp van sociale media zijn een complicerende factor bovenop reeds bestaande filosofische controverses in theorieën over het

---

10 David Ingram, “Foucault and Habermas” in *The Cambridge Companion to Foucault 2nd edition*, red. Garry Gutting (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), 240-84.

11 Ibid, 240-2.

12 Ibid.

13 Anna L. Schmidt et al., *Anatomy of News Consumption on Facebook* (Princeton: Proceedings of the National Academy of the Sciences of the USA (PNAS), 2017).

14 Jaron Lenier, *Ten Arguments for Deleting Your Sociale Media Accounts Right Now*. (New York: Henry Holt and Company, 2018), Argument 1, (EPUB).

15 Clemens Appich, *Technotopia: A Media Genealogy of Net Cultures* (London: Rowman & Littlefield, 2017).

maatschappelijke debat. Deze complexe eigenschappen van sociale media zijn in filosofische discussies onderbelicht.

De discussie over sociale media in het maatschappelijke debat moet plaatsvinden in een theoretisch kader dat de fundamentele aspecten van sociale media en het maatschappelijke debat analyseert. Dit theoretisch kader moet ingaan op de fundamenten van sociale media omdat een evaluatie van sociale media op basis van een specifiek fenomeen, zoals radicalisering, snel achterhaald is. Dit komt doordat sociale media een complexe technologie vormen die door continue gebruik en onderhoud veranderen. Sociale media worden daarom in dit onderzoek behandeld als een technologisch proces in plaats van als een voorwerp. Sociale media vormen een proces waarin IT, de psychologie van de gebruiker en collectief gedrag een rol spelen. Sociale media veroorzaken in dit proces geleidelijke transformaties van collectief gedrag en individueel karakter. Om deze reden ligt aan dit onderzoek naar de eisen aan een normatieve ethische discussie over de rol van sociale media in ons maatschappelijke debat een analyse van hoe sociale media het karakter en het collectieve gedrag beïnvloeden ten grondslag.

Naast de eigenschappen van sociale media moet een discussie over de rol van sociale media in het maatschappelijke debat beschrijven wat de fundamentele elementen van een goed functionerend sociaal debat zijn. In dit onderzoek wordt beargumenteerd dat een normatieve basis van het maatschappelijke debat in ieder geval een minimale interpretatie van de concepten publieke rede en wederzijdse erkenning moet bevatten. Beargumenteerd zal worden dat deze twee concepten het vertrekpunt moeten vormen voor het normatieve element in een discussie over het maatschappelijke debat op sociale media. Een element dat kan worden uitgebreid maar niet veronachtzaamd.

De discussie over sociale media in het maatschappelijke debat bevat dus een descriptief en een normatief fundament. De beschrijving van sociale media en haar context vormt de basis voor de claims over wat sociale media doet en zou kunnen doen in de evaluatie van hun rol in het debat. Zij kadert daarmee de realiteitszin van de normen die uit een discussie over sociale media zouden voortkomen. De eisen die gesteld worden aan het maatschappelijke debat op sociale media zorgen voor de normatieve richting in deze discussie. Als deze eisen zijn beargumenteerd kunnen op basis daarvan normatieve theorieën aan deze eisen worden getoetst en zo nodig kunnen zij met deze eisen als leidraad verder worden ontwikkeld. In het laatste hoofdstuk zal een drietal theoretische kaders die vooruitgang normatief evalueren getoetst worden aan deze eisen. Op de keuze voor deze theorieën wordt onder de tussenkop 'methode' ingegaan. Door het toetsen van deze theorieën kan worden vastgesteld of een van deze drie een geschikt kader is en zo niet, wat er aan deze theorieën ontbreekt. Dit onderzoek zal daarmee een filosofische diagnose behelzen van de invloed van sociale media op het maatschappelijke debat en bijdragen aan het structureren van normatieve discussies over deze invloed. In dit onderzoek wordt de vraag centraal gesteld: *“In hoeverre kunnen de*

capaciteitenbenadering en kritische theorie de invloed van sociale media normatief evalueren?”. In de rest van deze introductie zal beschreven worden wat de structuur van dit onderzoek zal zijn.

Methode

Om de centrale vraag te beantwoorden zullen in het eerste hoofdstuk de eisen voor een evaluatie van de rol van sociale media voor het maatschappelijke debat beargumenteerd worden. In het tweede hoofdstuk zal een drietal theoretische kaders besproken worden die menselijke mogelijkheden en technologie evalueren met het oog op het maatschappelijke debat.

In het eerste hoofdstuk worden twee historische aannames onderzocht die aan deze scriptie ten grondslag liggen om de eigenschappen van sociale media die het maatschappelijke debat beïnvloeden te beschrijven. De eerste aanname is dat er een kwalitatief verschil is tussen het openbaar debat voor en na het opkomen van sociale media, de tweede dat dit verschil door sociale media is veroorzaakt. Deze aannames worden in de eerste drie paragrafen onderzocht.

Paragraaf i dient drie doelen. Ten eerste wordt er onderzocht wat sociale media onderscheidt van andere media en worden de termen filterbubbels, echokamers en de gevolgen van deze fenomenen op het maatschappelijke debat toegelicht. Ten tweede zullen in paragraaf i enkele aspecten van het veranderende economische landschap waarin informatie op sociale media verspreid wordt worden onderzocht. Ten derde zal de normatieve eis aan het maatschappelijke debat dat zij wordt gebaseerd op een minimale conceptie van publieke rede en erkenning worden beargumenteerd.

In de paragrafen ii en iii zullen de gevolgen van sociale media voor het maatschappelijke debat aan de hand van twee invalshoeken op het maatschappelijke debat worden onderzocht. Hierbij zal de neerwaartse druk op het realiseren van deze minimale normen voor het maatschappelijke debat geïllustreerd worden. De eerste invalshoek verklaart de effecten van sociale media op basis van fenomenen die op individuele actoren in het maatschappelijke debat betrekking hebben. Onderzocht zal worden hoe individuele gebruikers worden beïnvloed door de omgeving van sociale media. In de individuele invalshoek zal de effectiviteit van desinformatie worden verklaard aan de hand van het effect van journalistieke werkwijzen en het ontwerp van algoritmes op de individuele psychologie van de gebruiker.¹⁶ Hierdoor zal onderzocht worden of, naast zijn gedrag, ook sociale media een factor van betekenis zijn voor de wijze waarop het karakter van de gebruiker zich met betrekking tot het maatschappelijke debat vormt.

De tweede invalshoek onderzoekt de problematiek aan de hand van elementen van de culturele context waarin sociale media ontwikkeld en gebruikt worden. In deze paragraaf wordt participatie in democratie en de ideologische context waarin sociale media en het maatschappelijke debat tot stand komen onderzocht. Hierbij wordt onderzocht hoe de gevolgen van de opkomst van

---

¹⁶ Algoritmes zijn een eindige reeks instructies die vanuit een begintoestand naar een eindtoestand werken. De bewerkingen die computercode uitvoert op basis van in- en output zijn algoritmes.

massamedia in begin twintigste eeuwen contrasteren met de gevolgen van sociale media voor het maatschappelijke debat vandaag de dag. Deze invalshoek zal illustreren hoe het maatschappelijke debat op sociale media door een aantal culturele fenomenen onder druk staat. Deze fenomenen hebben betrekking op ideologieën begrepen als de samenhang tussen op actie gerichte ideeën.¹⁷ Deze ideologieën zijn een element van zowel politieke cultuur in het maatschappelijke debat als bedrijfscultuur in de specifieke Silicon Valley regio in de Verenigde Staten waar sociale media geproduceerd worden.

De twee invalshoeken worden gebruikt om te analyseren hoe de wisselwerking tussen gebruikers, ontwikkelaars en politieke entiteiten aan de ene kant en sociale media en cultuurelementen aan de andere kant bijdragen aan de gevolgen van sociale media voor het maatschappelijke debat. Op deze manier wordt datgene wat belanghebbenden doen met sociale media gecontrasteerd met datgene wat hen erdoor overkomt.

In de paragrafen i, ii en iii zal de mate waarin fenomenen op zowel het individuele, het sociale als het economische niveau de fundamentele normen voor het publiek debat op sociale media onder druk zetten. Op basis hiervan zullen in paragraaf iv de vereisten van een normatieve theorie over de rol van sociale media in het maatschappelijke debat geformuleerd worden als eisen aan een 'evaluatieve ruimte'. Evaluatieve ruimte is een term die voor het eerst gebruikt werd door Amartya Sen om de capaciteitenbenadering te beschrijven. Amartya Sen heeft de capaciteitenbenadering een evaluatieve ruimte genoemd omdat zij geen normen formuleert, maar de reikwijdte en doelstelling van een normatieve discussie conceptualiseert. De capaciteitenbenadering gebruikt haar samenhang van concepten en relaties om te beargumenteren waartoe normen over gelijkheid dienen, namelijk tot een bepaalde vorm van welzijn.¹⁸ Het gevolg van slechts een evaluatieve ruimte in plaats van een volledige morele theorie te zijn is dat de capaciteitenbenadering aanvullende morele theorie nodig heeft om te bepalen welke capaciteiten ertoe doen.¹⁹ Een evaluatieve ruimte is een specificatie van waar een normatieve evaluatie over moet gaan. Als een normatieve theorie wordt opgesteld zijn daaruit voortvloeiende normen bedoeld om te evalueren of een bepaald doel, bijvoorbeeld rechtvaardigheid, is bereikt. Een evaluatieve ruimte is de uitwerking van de concepten die de reikwijdte en het doel van een normatieve theorie definiëren.

Sen werkt de capaciteitenbenadering als evaluatieve ruimte van een model van welzijn uit omdat volgens hem de discussie over distributieve rechtvaardigheid over het verkeerde onderwerp ging. Dit was een reactie op benaderingen die de discussie over distributieve rechtvaardigheid kaderde als een discussie over de verdeling van abstracte goederen in plaats van de mogelijkheid om welzijn en handelingsruimte te verkrijgen.²⁰ Een eenvoudig voorbeeld van een evaluatieve

¹⁷ Micheal Freedon, "Ideology and Political Theory," *Journal of Political Ideologies* 11, nr.1, (februari 2006): 3-13.

¹⁸ Ingrid Robeyns, "The Capability Approach a Theoretical Survey," *Journal of Human Development* 6, nr.1, (januari 2005): 96.

¹⁹ Ingrid Robeyns, "The Capabilities Approach in Practise," *The Journal of Political Philosophy* 13, nr.3, (2006): 352-358.

²⁰ Robeyns, "The Capabilities Approach a Critical Survey," 97.

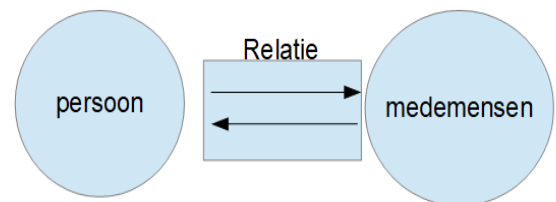

ruimte is die waarin normatieve discussies over hoe we ons tot onze medemens moeten verhouden geëvalueerd worden. Een normatieve discussie over dit thema is onvolledig als zij niet ten minste benoemt wat een persoon is, wat voor soort relatie we hebben met onze medemens en hoe we onze medemens moeten conceptualiseren. Dit levert een evaluatieve ruimte op met drie elementen die aan de hand van verschillende normatieve theorieën uitgewerkt kunnen worden. De drie elementen in deze basale evaluatieve ruimte zijn de persoon, zijn medemens en de relatie tussen deze twee (zie afb. 1). Het gevolg van uiteenlopende interpretaties van deze concepten en relaties is dat er uiteenlopende normatieve theorieën ontstaan. Binnenin deze evaluatieve ruimte kan men bijvoorbeeld het individu en zijn medemens op egoïstische of altruïstische manieren conceptualiseren. Of men kan beargumenteren dat de persoon op basis van afhankelijkheid van zijn medemens bepaalde verplichtingen aan hen heeft. De evaluatieve ruimte kan veranderd worden door de concepten te specificeren. Dit kan bijvoorbeeld door te beargumenteren dat de relatie tussen mens en medemens moet worden begrepen als een samenspel tussen consequenties, plichten en karakterontwikkeling. Door zulke specificaties komt men in een steeds complexere evaluatieve ruimte terecht, die tot betere theorievorming over onze relatie met onze medemens leiden.

Het definiëren van de evaluatieve ruimte dient het doel om normatieve theorie over de invloed van technologie op de samenleving te toetsen voor haar geschiktheid om sociale media in verband met het maatschappelijke debat normatief te evalueren. Nadat in hoofdstuk 1 de eisen aan een evaluatieve ruimte zijn geformuleerd wordt in hoofdstuk 2 ingegaan op de status quo van filosofische discussie over de rol van sociale media in het maatschappelijke debat. Er worden van drie theoretische kaders de evaluatieve ruimten waarin zij opereren getoetst aan de eisen uit hoofdstuk 1. Deze drie filosofische theorieën zijn i de kritische theoretische benadering van het digitale, ii de capaciteitenbenadering van Amartya Sen en iii de kritische capaciteitenbenadering van ICT van Yinqin Zheng en Bernd Stahl.

Er is om twee redenen voor deze theorieën gekozen. Ten eerste omdat zij menselijke mogelijkheden in wisselwerking met hun omgeving thematiseren. Ten tweede laten zij een cumulatieve ontwikkeling zien die uitloopt in een specifieke evaluatieve ruimte voor ICT. Zheng en Stahl hebben de kritische capaciteitenbenadering van ICT specifiek ontwikkeld om normatieve discussie over ICT te kaderen.²¹ Volgens Zheng en Stahl leveren ICT-technologieën een specifiek probleem op dat door andere normatieve theorie niet optimaal gethematiseerd wordt. Zij

Afbeelding.1 Een eenvoudige evaluatieve ruimte: Een persoon en zijn medemens

²¹ Yinqin Zheng, & Bernd C. Stahl, "Technology, capabilities and critical perspectives: What can critical theory contribute to Sen's capability approach?," *Ethics and Information Technology* 13, Nr.2, (2011): 57-77; Yinqin Zheng & Bernd C. Stahl, "Evaluating Emerging ICTs: A Critical Capability Approach of Technology," in *Philosophy of Engineering and Technology 5: The Capability Approach, Technology and Design*, red. Ilse E.T. Oosterlaken, & Jeroen I. van den Hoven (Dordrecht: Springer, 2012), 57-77.

argumenteren dat de kritische theorie en de capaciteitenbenadering een aanvulling op elkaar zijn om tot betere normatieve theorie over ICT te komen.

De hypothese van dit onderzoek is dat door de unieke eigenschappen van de technologie achter sociale media en de complexiteit van discussies over het maatschappelijke debat, de evaluatieve theorie over dit thema unieke aspecten moet kunnen accommoderen, aspecten die in huidige evaluatieve theorieën over de rol van technologie in vooruitgang nog onvoldoende worden ondervangen. In de conclusie van dit onderzoek worden suggesties gedaan voor de verdere ontwikkeling van de evaluatieve theorie van sociale media in het maatschappelijke debat.

Hoofdstuk 1: Sociale media en het maatschappelijke debat

In dit hoofdstuk wordt uitgewerkt wat de relatie tussen sociale media en het maatschappelijke debat problematisch maakt, en welke eisen aan een normatieve evaluatie van sociale media met betrekking tot het maatschappelijke debat hieruit af te leiden zijn. In deze inleiding wordt de opbouw van dit hoofdstuk besproken.

De voor het maatschappelijke debat relevante kenmerken en gevolgen van sociale media zullen in paragraaf i worden onderzocht. Er zal worden ingegaan op basis van welke theoretische aannamen deze gevolgen problematisch zijn voor het maatschappelijke debat. Hiervoor zal worden beargumenteerd dat een minimale vorm van publieke rede en wederzijdse erkenning onmisbaar is voor het goed functioneren van het maatschappelijke debat.

In i wordt een beschrijving gegeven van deze minimale eisen en hoe sociale media worden geacht deze eisen aan het maatschappelijke debat onder druk te zetten. Dit wordt gebaseerd op de invloed van zowel de eigenschappen van sociale media als de veranderende economische functie van informatie op het maatschappelijke debat. In de daarop volgende paragrafen worden aan de hand van twee invalshoeken de problematische bijdragen van individuele en collectieve factoren aan deze problematische invloed beschreven.

In paragraaf ii wordt vanuit een individuele invalshoek de invloed van sociale media op het maatschappelijke debat verklaard. Door de thematisering van psychologische mechanismen van het individu kan beargumenteerd worden welke problemen uit iemands handelen en welke uit de eigenschappen van sociale media voortkomen. Dit is noodzakelijk om te bepalen hoe sociale media het handelen van een persoon in het maatschappelijke debat beïnvloeden. Door deze inzichten kan de reikwijdte van individuele verantwoordelijkheid voor de gevolgen van sociale media op het maatschappelijke debat worden beargumenteerd.

In paragraaf iii wordt de manier waarop sociale media het maatschappelijke debat vormen vanuit een collectieve invalshoek onderzocht. Onderzocht zal worden wat de invloed van cultuurelementen uit de context van sociale media en het maatschappelijke debat op de problematische invloed van sociale media is. De eisen aan de evaluatieve ruimte van sociale media die we hierop baseren zijn belangrijk omdat cultuurfenomenen een andere categorie verantwoordelijkheidsvraagstukken impliceren dan fenomenen met betrekking tot de individuele invalshoek. Cultuurfenomenen komen op een andere schaal van handelen tot stand dan individuele psychologische fenomenen. Deze paragraaf geeft inzicht in cultuurfenomenen die belanghebbenden van sociale media, zoals de gebruikers, ontwerpers en politieke entiteiten onderling tot stand brengen en houden. Deze fenomenen worden enerzijds in stand gehouden door de gebruikers, ontwerpers en politieke entiteiten, anderzijds zijn deze groepen een product van deze cultuurfenomenen. Daarom gaat het in deze paragraaf niet alleen om een andere schaal van

handelen maar ook om een kwalitatief ander proces van beïnvloeding.

Tot slot zullen in paragraaf iv de eisen die we aan de evaluatieve ruimte van sociale media in het maatschappelijke debat stellen geformuleerd worden op basis van argumenten uit i, ii en iii.

1.1 De kenmerken van sociale media in het maatschappelijke debat

Deze paragraaf behandelt de kenmerken en toepassingen van sociale media en de problematische rol die sociale media in het maatschappelijke debat spelen. Twee duidelijke toepassingen van sociale media met betrekking tot het maatschappelijke debat zijn dat sociale media een kanaal voor nieuwsverspreiding en een manier van corresponderen zijn. Onder deze eenvoudige toepassingen schuilt complexe ICT- technologie waarvan de eigenschappen onbekend zijn.

Sociale media hebben vier eigenschappen die hen onderscheiden van andere media en die relevant zijn voor het maatschappelijke debat (zie afb. 2). Deze eigenschappen worden ontleend aan de definitie van mediawetenschappers Jonathan Obar en Steve Wildman. Zij definiëren sociale media ten behoeve van bestuurlijke vraagstukken. Ten eerste zijn sociale media interactieve webapplicaties op basis van het ontwerpparadigma 'web 2.0'. Ten tweede staat de door de gebruiker gecreëerde inhoud centraal. Ten derde maakt sociale media een profiel van de gebruiker. Ten vierde integreert sociale media deze profielen in netwerken door ze te koppelen aan andere profielen en te sorteren in groepen.²²

Afbeelding 2: Kenmerken sociale media

Eigenschappen van Sociale Media m.b.t. het maatschappelijke debat.

1: interoperabiliteit met hedendaagse webtoepassingen o.a. websites, mobiele apparatuur etc.

2: Gebruiker gecreëerde inhoud centraal leidt tot disintermediatie.

3: Gebruikersprofiel op basis van zowel expliciet als impliciet vergaarde informatie.

4: Integratie: Het profiel wordt toegepast in dienstverlening en commerciële activiteit.

Wat betekenen deze eigenschappen? De eerste eigenschap stelt dat sociale media worden gemaakt aan de hand van het ontwerpparadigma genaamd 'web 2.0'. Dit is een ontwerprichtlijn die is ontstaan met het oog op het vergroten van het gebruikersgemak van internettoepassingen. Tim O'Reilly heeft de term 'web 2.0' bedacht om een aantal gemeenschappelijke eigenschappen van nieuwe internettoepassingen te benoemen en te normaliseren. Dankzij deze richtlijn is er bij het ontwerpen van de nieuwe generatie webapplicaties, waaronder sociale media, nadruk komen te liggen op gebruiksvriendelijkheid en interoperabiliteit met andere internettoepassingen.²³

De eigenschap van Web 2.0 die relevant is voor het maatschappelijke debat is de interoperabiliteit met anderen webapplicaties. Interoperabiliteit heeft tot gevolg dat interacties op bijvoorbeeld websites van kranten gevolgen hebben op hoe sociale media sites functioneren en visa versa. Deze interoperabiliteit verschaft sociale media multifunctionele toepassingen. Zij zijn naast een nieuwsmedium tegelijkertijd een marktplaats of spelkamer. De vele functies van het huidige internet zijn met het maatschappelijke debat verstrengeld door de interoperabiliteit van sociale media. Daarnaast geldt deze interoperabiliteit ook voor toepassingen van draagbare apparatuur met netwerkmogelijkheden zoals de navigatie op een mobiele telefoon.

De tweede eigenschap van sociale media is dat de door de gebruiker gecreëerde inhoud centraal staat. Dit kenmerk moet in contrast gezien worden met traditionele media waarin de

²² Jonathan A. Obar & Steve Wildman, "Social Media definition and Governance Challenge: An Introduction to the special Issue," *Telecommunications Policy* 39, nr.9, (2015): 2.

²³ Tim O'Reilly, "What is Web 2.0?: Design Patterns and Business Models for the Next Generation of Software," O'Reilly, toegang 3 juli, 2018, <http://www.oreilly.com/lpt/a/1>.

gepresenteerde inhoud door tussenkomst van een redactie verzameld en gepresenteerd wordt. Dit wegvallen van bemiddelaars, of intermediairs, wordt in het onderzoek van Eli Pariser naar filterbubbels disintermediatie genoemd.²⁴ Een voorbeeld van disintermediatie is als een gebruiker van sociale media een nieuwsbericht kopieert en deelt. Disintermediatie kan optimistisch geïnterpreteerd worden als het wegvallen van barrières en het vergroten van mogelijkheden om deel te nemen aan het maatschappelijke debat.²⁵ Jonathan Obar en Steven Wildman op wie Pariser zijn definitie van sociale media baseert noemen door gebruikers gecreëerde inhoud, maar niet door hen verspreide inhoud.²⁶ Dit is een gemis omdat juist het ongewijzigd verspreiden van informatie centraal staat in de controverses die ontstaan over het gebruik van sociale media in het maatschappelijke debat. Een voorbeeld hiervan is het verspreiden van nepnieuws gedurende de meest recente presidentiële campagne in de VS.²⁷ Voor de verspreiding van deze nepnieuwsberichten waren de producenten van nepnieuws afhankelijk van de bereidheid van gebruikers van sociale media om hun berichten te delen.²⁸ Het ongewijzigd delen van artikelen door de gebruiker zonder significante eigen bijdrage kan onderscheiden worden van het creëren van inhoud van eigen hand door respectievelijk sterke en zwakke intermediatie. Beide worden gefaciliteerd door sociale media. Voor het maatschappelijke debat is disintermediatie relevant omdat deze gevolgen heeft voor de nieuwsvoorziening.

De derde eigenschap van sociale media is dat sociale mediabedrijven een profiel maken van hun gebruikers op basis van verzamelde informatie over de gebruikers van sociale media. Dit gaat op verschillende wijzen. Er wordt bijvoorbeeld persoonlijke informatie direct aan de gebruiker gevraagd. Ook maken sociale media gebruik van uiteenlopende spionage technieken. Zo is het installeren van cookies op verschillende websites gemeengoed geworden.²⁹ Dit stelt websites, waaronder sociale media platforms in staat om informatie over het gedrag van de gebruikers te verzamelen. Ook hier speelt interoperabiliteit in combinatie met mobiele netwerk apparatuur een grote rol in de potentiële toepassingen van sociale media.

Het vierde kenmerk heeft betrekking op hoe sociale media de profielen die zij maken gebruiken. Zij integreren deze profielen van gebruikers in allerlei functionaliteiten van sociale media. Zo kan Facebook bijvoorbeeld met verschillende datapunten helpen bij het vinden van gelijkgestemden of oude bekenden. Maar zij kan ook marktonderzoek verrichten door uit datapunten allerlei dwarsverbanden te leggen. Daarnaast zijn algoritmes in staat reacties op de informatie die op sociale media aangeboden worden te meten. Dit kan uiteenlopen van de interacties die men op Facebook of het bredere web doet tot het gebruik van draagbare apparatuur. Sociale media kunnen deze mogelijkheden gebruiken om gedrag te sturen op basis van statistische

²⁴ Pariser, *The Filter Bubble*, 36.

²⁵ Ibid.

²⁶ Obar & Wildman, "Social Media Definition," 7.

²⁷ Emma J. Kirby, "The City Getting Rich From fake News", *BBC News*, 5 december, 2016.

²⁸ Ibid.

²⁹ Cookies zijn software mechanismes die informatie van het gebruik van de computer opslaan en versturen.

correlaties tussen deze profielen en bepaald gedrag.³⁰ Facebook is daarnaast in opspraak gekomen door het experimenteren op de emoties van gebruikers. Zij kan gebruikers op emotioneel vlak manipuleren door gebruik te maken van datapunten en positieve en negatieve stimulatie langs behavioristische lijnen.³¹

Interoperabiliteit, disintermediatie en de aandachtseconomie

De interoperabiliteit van en disintermediatie door sociale media heeft invloed op de vorm van het maatschappelijke debat. Deze eigenschappen zetten waarheidsvinding en welwillendheid in het maatschappelijke debat onder druk. Het is door interoperabiliteit mogelijk om met sociale media bepaald surfgedrag in verband te brengen met datapunten die door de gebruiker, of observatie van de gebruiker worden aangeleverd. Deze verbanden kunnen gebruikt worden om impulsaankopen en politiek surfgedrag uit te lokken. Een sociaal mediaplatform kan bijvoorbeeld meten wat voor artikelen iemand leest, hoe lang hij deze leest en de woordcombinaties die hij in het commentaar gebruikt. Aan de hand hiervan kan sociale media de informatiestroom van de gebruiker aanpassen om een bepaald doel te bereiken. De commerciële en politieke toepassingen van deze mogelijkheden zijn enorm.

Een belangrijk effect van disintermediatie is dat sociale media de nieuwsvoorzieningen die het maatschappelijke debat faciliteren van hen afhankelijk maken. De grootste sociale mediaplatformen zoals YouTube en Facebook zijn gratis te gebruiken. Dit gegeven in combinatie met sterke en zwakke desintermediatie veroorzaakt neerwaartse prijsdruk op nieuws. Hierdoor zijn nieuwsbronnen voor hun financiële levensvatbaarheid afhankelijk van de 'aandachtseconomie'. De aandachtseconomie is een concept ontwikkeld door de economen Thomas Davenport en John Beck. Zij beschrijven dat op sociale media de aandacht van gebruikers in plaats van de informatie van de nieuwsvoorziening van doorslaggevend economisch belang is.³² Het vermogen om de aandacht van potentiële nieuwslezers of deelnemers aan het maatschappelijke debat te grijpen, is in financiële zin waardevoller dan de zoektocht naar onderscheidende informatie. De aandacht van gebruikers grijpen is onderdeel van de dienstverlening die sociale media bedrijven zoals Facebook en YouTube aan hun commerciële en politieke klanten leveren. In dit verdienmodel is de gebruiker van sociale media niet hun klant, maar hun product. De gebruiker wordt met de functionaliteit van sociale media gecompenseerd voor het zich vrijwillig blootstellen aan manipulatie en het leveren van data. Het gevolg van deze aandachtseconomie is dat als een stuk informatie een rol van betekenis kan spelen in het maatschappelijke debat, het voor aandacht moet wedijveren met uiteenlopende stukken irrelevante informatie in een aandachtsmarktplaats. De interoperabiliteit van sociale media zorgt voor verdere concurrentie met andere internetactiviteiten. Dit betekent dat er op sociale media

---

³⁰ Lenier, *Ten Arguments*, Arg. 1.

³¹ Dominic Rushe, "Facebook sorry –almost- for secret psychological experiment on users," *The Guardian*, 2 oktober, 2014. <https://www.theguardian.com/technology/2014/oct/02/facebook-sorry-secret-psychological-experiment-users>.

³² Thomas Davenport & John Beck, *The Attention Economy* (Boston: Harvard Business School Press, 2001).

directe concurrentie voor aandacht plaatsvindt tussen het maatschappelijke debat en de vele toepassingen van het internet. De aandachtseconomie stelt de economische levensvatbaarheid van gespecialiseerde nieuwsvoorzieningen die relevante informatie produceren op de proef. Informatie is minder schaars, en uitgevers zijn minder onderscheidend dan vóór de opkomst van sociale media. Eenmaal gepubliceerd op het internet kan de informatie die er al is kosteloos gekopieerd of verspreid worden met weinig toezicht van redacties. Dit is een effect van disintermediatie. Dit effect in combinatie met het maken van profielen door sociale mediaplatformen maakt een verdienmodel voor nieuwsinstanties gebaseerd op abonnementen en sponsoring minder levensvatbaar. Lezers hebben geen abonnement nodig om toegang te krijgen tot informatie. Daarnaast zijn sociale media beter in het creëren van gerichte advertenties vanwege de eigenschappen van de profielen die zij van gebruikers maken. Dit leidt ertoe dat nieuwsvoorzieningen de presentatie van informatie moeten aanpassen aan de eisen die het grijpen van aandacht in een multifunctionele omgeving van sociale media stellen.

De totstandkoming van het aandachtseconomische landschap leidt ertoe dat nieuwsvoorzieningen manieren zoeken om de aandacht van lezers in een sociale media omgeving te grijpen. De financiële levensvatbaarheid van ondernemingen met informatie als product in de aandachtseconomie is volgens hoofdredacteur van het invloedrijke computervakblad 'Wired' Kevin Kelly gebaseerd op zogenaamde 'generatieve waarde' die zij toevoegen aan de informatie.³³ Generatieve waarde is de waarde van een informatieplatform of van de relatie die dat platform met de lezer heeft. Deze waarde wordt gecreëerd door attributen die niet digitaal gekopieerd kunnen worden, waardoor neerwaartse prijsdruk wordt afgewend.³⁴ Voorbeelden van zulke attributen zijn de vindbaarheid, het vindtempo, personalisatie en de authenticiteit van informatie.³⁵ De meeste van deze waarden kunnen effectiever door sociale mediaplatformen dan door gespecialiseerde nieuwsvoorzieningen worden geproduceerd.

De garantie van authenticiteit van informatie die Kelly als voorbeeld van een bron van generatieve waarde noemt is zeer problematisch met betrekking tot voor het maatschappelijke debat relevante informatie. het maatschappelijke debat dient immers onder andere voor het realiseren van politieke doeleinden. Een duidelijke generatieve waarde waarmee nieuwsvoorzieningen zich kunnen onderscheiden is een narratief dat de aandacht grijpt van gebruikers van sociale media in wisselwerking met hun persoonlijke politieke doeleinden. Deze kunnen vastgesteld worden door de eigenschappen van sociale media. Als een nieuwsproducent op basis van het profiel van een grote groep gebruikers een gepersonaliseerde band kan opbouwen op basis van politieke voorkeur, dan is dit een betrouwbare bron van generatieve waarde in de aandachtseconomie. Op deze wijze leiden de eigenschappen van sociale media tot een aandachtseconomische context waarin het creëren van een

---

33 Kevin Kelly, "Better than Free," Kevin Kelly, 31 januari, 2008, <http://kk.org/thetechnium/better-than-free/>.

34 Ibid.

35 Ibid.

'echokamer' de meest betrouwbare manier is om de productie van maatschappelijk relevante informatie te financieren.

Echokamer is een term die door Kathleen Jamieson en Joseph Cappella wordt gebruikt om een bepaalde Amerikaanse conservatieve mediastrategie te omschrijven.³⁶ Deze tactiek houdt in dat conservatieve media zich profileren als de zwakkere partij in een door de progressieve media gedomineerd landschap. Vervolgens wordt de conservatieve verslaggeving gepresenteerd als een triomf tegen een veel machtigere tegenstander. Dit betreft de mediaconsument in een heldhaftig narratief en stookt daarbij zijn verontwaardiging tegenover andersdenkende op. De conservatief ingestoken verslaggeving wordt gepresenteerd als het triomfantelijk omdraaien van rollen.³⁷ Dit heeft volgens Jamieson en Capella drie gevolgen. Ten eerste wordt er wantrouwen verspreid naar algemene nieuwsbronnen die niet uitgesproken conservatief of progressief zijn. Ten tweede ontstaat er een op conflict gebaseerde afsplitsing van conservatieve opinie, zogenaamde balkanisatie, over kwesties van algemeen belang. Tot slot ontstaat er polarisatie ten aanzien van progressieve politieke kandidaten.³⁸

Deze effecten op het openbare debat in de VS zijn volgens Jamieson en Cappella veroorzaakt door het zich omringen met gelijkgestemden en door de retorische effecten van deze tactiek. De echokamertactiek is bijzonder effectief in de aandachtseconomie op sociale media omdat zij aandacht veroverd. Maatschappelijk relevante informatie is verdacht vanwege haar politieke functie, waardoor het moeilijk is als authentiek beschouwd te worden. Een echokamer is een bepaalde narratieve structuur die op veel politieke en minder politieke thema's gebaseerd kan worden. Het creëren van een echokamer is het bewerkstelligen van een relatie tussen de gebruiker van sociale media en de bron van informatie waarin ze in een conflict gedreven narratief terecht komen. Een echokamer kan als een narratieve structuur gezien worden met als doel gelijkgestemden te betrekken in een conflict gedreven narratief. De term echokamer is merkwaardig gekozen omdat 'echo' impliceert dat het politieke kader zoals bij een echo afzwakt terwijl dit media narratief juist zorgt voor radicalisering.

Publieke rede, erkenning en het maatschappelijke debat

Tot nu toe zijn in deze paragraaf de kenmerken van sociale media aan bod gekomen, als mede de manier waarop zij de economische context van het maatschappelijke debat veranderen. Aanleiding voor het onderzoeken van de invloed van sociale media op het maatschappelijke debat is de negatieve invloed die zij op het maatschappelijke zouden hebben. Bij de verkiezing van Donald Trump en het referendum over brexit zou de publieke opinie zijn beïnvloed door sociale media.³⁹

³⁶ Kathleen H. Jamieson & Joseph N. Capella, *Echo Chamber: Rush Limbaugh and the Conservative Media Outlet* (Oxford: Oxford University press, 2008).

³⁷ Ibid pp. x-xi, 236-8.

³⁸ Ibid, 238.

³⁹ Chris Baynes, "Donald Trump says he would not be President without Twitter," *The Independent*, 22 oktober, 2017, <https://www.independent.co.uk/news/world/americas/us-politics/donald-trump-tweets-twitter-social-media->

Die invloed van sociale media zou tot uiting zijn gekomen in de versplintering van de publieke opinie en radicalisering van ingenomen standpunten. Daarom wordt onderzocht welke normen voor een goed maatschappelijk debat door versplintering en radicalisering onder druk komen te staan.

Politiek theoreticus Cass Sunstein onderzoekt de versplintering van het maatschappelijke debat als gevolg van de opkomst van sociale media in '*#Republic*'.⁴⁰ In een democratie moet er volgens Sunstein een maatschappelijk debat plaatsvinden op basis van enkele gemeenschappelijk geaccepteerde waarheden of gegevens.⁴¹ Filosofe Tinneke Beeckman maakt eenzelfde punt in haar boek '*Macht en Onmacht, Een Verkenning van de hedendaagse aanslag op de verlichting*'.⁴² Net zoals Sunstein en Fukuyama claimt zij dat er een probleem is met de status van feiten en waarheid in hedendaagse democratieën. Een gedeelte van de verklaring vindt Beeckmann in de verspreiding van complottheorieën via sociale media en de bereidheid van mensen om zich persoonlijk daaraan te verbinden.⁴³ Fukuyama, Beeckman en Sunstein horen bij een groep publieksintellectuelen die denken dat feiten er in het hedendaagse maatschappelijke debat weinig toe doen, en dat sociale media dit veroorzaken. Dit is een probleem omdat op basis van het maatschappelijke debat politieke en moreel normatieve uitspraken geformuleerd worden die betrekking hebben op hoe de hele gemeenschap haar leven leidt. Om die reden is consensus essentieel voor het functioneren van die gemeenschap.

Consensus hoeft niet alleen betrekking te hebben op feiten. In het maatschappelijke debat kan op drie manieren van consensus bereikt worden. Er kan ten eerste consensus zijn over concrete feiten die waar of onwaar zijn. Ten tweede kan men consensus bereiken over onzekerheden waarover men een mening heeft. Ten derde kan er consensus zijn over de rechtvaardiging van de feiten en meningen die onze overtuigingen vormen. Publieke rede is in dit kader een veelbelovende basis voor een norm voor consensus. Publieke rede is een compromis tussen persoonlijke instemming met een claim door alle betrokkenen, en het maken van waarheidsclaims met betrekking tot geformuleerde normen in het maatschappelijke debat.⁴⁴ Met normen in het maatschappelijke debat worden niet alleen morele normen bedoeld, maar alle normen die voortkomen uit discussie over politieke, culturele en levensbeschouwelijke thema's.

Publieke rede dicteert volgens filosoof Jonathan Quong dat de normen die we formuleren voortkomen uit uitgangspunten die te rechtvaardigen zijn tegenover diegene op wie zij betrekking

---

[facebook-instagram-fox-business-network-would-not-be-a8013491.html](https://www.referendumanalysis.eu/eu-referendum-analysis-2016/section-7-social-media/impact-of-social-media-on-the-outcome-of-the-eu-referendum/); V. Polonski, "Impact of Social Media on the UK Referendum," EU Referendum Analysis by Political Studies Association Loughborough University & Centre For The Study of Journalism, Culture and Community Bournemouth University, laatst gewijzigd 2016, <https://www.referendumanalysis.eu/eu-referendum-analysis-2016/section-7-social-media/impact-of-social-media-on-the-outcome-of-the-eu-referendum/>.

40 Cass R. Sunstein, *#Republic: Divided Democracy in the age of Social media* (Princeton: Princeton University press, 2017).

41 Ibid, 68.

42 Tinneke Beeckman, *Macht en Onmacht: Een Verkenning van de hedendaagse aanslag op de verlichting* (Amsterdam: De Bezige Bij, 2015).

43 Ibid, 189-98.

44 Jonathan Quong, "Public Reason", Stanford Encyclopedia of Philosophy (Spring 2018 ed.), laatst gewijzigd 24-10-2018, <https://plato.stanford.edu/entries/public-reason/#Bib.1>.

hebben.⁴⁵ Over deze uitgangspunten voor normen hoeft in de publieke rede geen universele instemming te zijn. Zolang zij te rechtvaardigen of redelijkerwijs acceptabel zijn voor iedereen in het maatschappelijke debat is aan de eis van publieke rede voldaan. Publieke rede vermijdt zodoende de zoektocht naar absolute waarheid en al dan niet impliciete universele instemming over deze uitgangspunten. Echter, rechtvaardiging of 'redelijkerwijs acceptabel' zijn weinig specifieke begrippen gebaseerd op een mensbeeld uit de verlichting met theoretische bagage over de aard van de rede.⁴⁶

Publieke rede is een concept dat is geworteld in het verlichtingsdenken van de vroeg moderne politieke filosofen zoals Rousseau en Kant, en is recent nieuw leven ingeblazen door John Rawls en Jürgen Habermas.⁴⁷ De oorsprong van de norm dat “redenen geven” ertoe doet, is de politieke traditie van de verlichting waarin politieke en levensbeschouwelijke autonomie het uitgangspunt is.⁴⁸ Autonomie wordt gerechtvaardigd door de redelijkheid van mensen en de inherent controversiële status van levensbeschouwelijke stellingen.⁴⁹ Met andere woorden: Er zijn vele verschillende concepties van het goede leven die allemaal even redelijk zijn omdat zij voortkomen uit een gelijksoortige rede. Dit was een reactie op de opkomst van nieuwe filosofische denkrichtingen, en mede hierdoor de tanende invloed van meer hiërarchische samenlevingsvormen zoals het feodale stelsel.⁵⁰ Omdat deze concepties redelijk zijn is het gerechtvaardigd dat mensen de mogelijkheid hebben hun leven naar eigen inzicht vorm te geven. Deelnemers aan het maatschappelijke debat ontlenen dus hun autonomie aan hun redelijkheid.⁵¹ Echter, bij het goed functioneren van rede ontstaan er onverzoenbare verschillen tussen redelijke claims die mensen in het maatschappelijke debat poneren. Omdat deze verschillen producten zijn van een goed functionerende rede leiden deze verschillen tot een 'redelijk pluralisme' zoals geformuleerd door John Rawls.⁵² Rawls stelt dat er meerdere elkaar wederzijds uitsluitende redelijke concepties van het goede leven zijn.⁵³ Redelijk pluralisme is een normatief fenomeen dat in en door de organisatie van de samenleving tot stand moet worden gebracht. Volgens Rawls is het niet tot stand kunnen komen van redelijk pluralisme een bewijs dat een samenleving repressief georganiseerd is.

Het is controversieel wat de reikwijdte van publieke rede is.⁵⁴ Rawls beargumenteert dat publieke rede alleen betrekking heeft op de meest fundamentele normen en waarden omdat publieke

---

45 Ibid.

46 Ibid.

47 John Rawls, "The Idea of Public Reason Revisited," *The University of Chicago Law Review. University of Chicago. Law School* 64, nr.3, (1997): 765-807; Jürgen Habermas, *Justification and Application: Remarks on Discourse Ethics* (Cambridge: MIT press, 1994).

48 Jerome B. Schneewind, *The Invention of Autonomy* (Cambridge: Cambridge University press, 1998), 4-11.

49 Ibid.

50 Ibid.

51 Ibid.

52 John Rawls, *Political Liberalism* (New York: Colombia University Press, 1996): 36-37, 55-57.

53 Ibid.

54 Gerald Gaus, *The Order of Public Reason: A Theory of Freedom and Morality in a Diverse and Bounded World* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011), 2; Charles Larmore, *The Morals of Modernity* (Cambridge: Cambridge University Press), 137.

rede als functie heeft de randvoorwaarden van een samenleving te rechtvaardigen. Volgens Rawls genereren we deze randvoorwaarden als we de basale structuur van onze samenleving in een hypothetische situatie zouden moeten organiseren zonder onze positie in die samenleving te weten.⁵⁵ Ken Greenawalt stelt daarentegen dat een distictie tussen fundamentele en niet-fundamentele normen alleen arbitrair gemaakt kan worden.⁵⁶ Het is onduidelijk waarom mensen bepaalde dingen fundamenteel zouden vinden, in plaats van contingent. Hij stelt dat normen niet de eigenschap fundamenteel uit zichzelf hebben maar dat zij deze ontleen aan (inter)subjectieve oordelen. Hypothetische situaties zouden niet kunnen leiden tot de claim dat norm (x) fundamenteel is voor de samenleving. Het soort samenleving dat we zouden willen en de daarvoor fundamentele normen in een hypothetische situatie zijn subjectief.⁵⁷

Hoewel de breedte van publieke rede ter discussie staat, staat het gegeven dat een publiek debat moet plaatsvinden op basis van een zekere mate van overeenstemming niet ter discussie. De alternatieven voor publieke rede als model voor overeenstemming zijn absolute consensus of waarheidsclaims betreffende normatieve claims. Publieke rede is het meest geschikt omdat uniformiteit en absolute waarheden in het maatschappelijke debat niet plausibel zijn als doelen voor het maatschappelijke debat. Toegang tot het maatschappelijke debat groeit door voortschrijdende technologie en de toenemende culturele druk vanuit de verlichting om in dit debat mee te doen. Meningsverschillen over normatieve uitspraken in het maatschappelijke debat op basis van waarheidsclaims uitpraten zou tot een dictatuur van normatieve experts leiden. Deze experts zouden kennis hebben van de onderbouwing van normen die andere deelnemers aan het maatschappelijke debat niet hebben.

Sunstein claimt dat sociale media overeenstemming ondermijnen. Met overeenstemming kan hij drie dingen bedoelen. Ten eerste: Overeenstemming over feiten wat betekent dat hij claimt dat de aanname van redelijk pluralisme niet klopt. Ten tweede: Dat er in het maatschappelijke debat bijna universele instemming bereikt moet worden. Of ten derde: Dat er een zekere redelijke rechtvaardiging gegeven moet kunnen worden voor de normen van politieke en morele aard die uit het maatschappelijke debat voortkomen. Op basis van het gegeven dat hij beargumenteert dat er een groei moet worden bewerkstelligd in thematiek waarover het maatschappelijke debat gaat lijkt hij een pragmatische norm van minimale consensus te beargumenteren.⁵⁸ Een norm die een organische groei in thematiek van het maatschappelijke debat bewerkstelligt op basis van het tegenkomen van verschillende thema's door sociale media gebruikers.⁵⁹

Overwegende dat 1) er discussie is over de reikwijdte van publieke rede; 2) nieuwe mogelijkheden voor individuen zijn om deel te nemen aan het maatschappelijke debat door sociale

---

55 Ibid.

56 Kent R. Greenawalt, "On Public Reason," *Chicago-Kent Law Review* 69, nr.3, (1994): 685-6.

57 Ibid.

58 Sunstein, *#Republic*, hfdst. 1.

59 Ibid.

media technologie; 3) Het belang van publieke rede op autonomie is gebaseerd, is het nodig om in dit onderzoek naar de invloed van sociale media op het maatschappelijke debat publieke rede provisorisch af te bakenen. Dit moet gedaan worden op een manier die autonomie respecteert maar nieuwe mogelijkheden in het maatschappelijke debat door technologie faciliteert.

Publieke rede is een theoretische construct waarvan het onduidelijk is hoe zij er in de praktijk uitziet, omdat rechtvaardiging en 'redelijkerwijs acceptabel' geen eenduidige termen zijn. Als er normatief problematische versplintering plaatsvindt betekent dit dat van deelnemers hun redelijkheid ondermijnd wordt, of dat deze rechtvaardiging door een soort “communicatieve ruis” op één of andere wijze niet lukt. Dit betekent dat sommige gebruikers van sociale media moeten groeien naar de eis van publieke rede, of dat de normen die uit het maatschappelijke debat voortkomen redelijker moeten worden. Het maatschappelijke debat groeit in schaal door de technologische mogelijkheden van sociale media. Daardoor betekent dit dat een diverser wordende en groeiende groep mensen de rechtvaardigingen van de normen die uit het maatschappelijke debat voortkomen moeten accepteren. Om dit te doen moet de groei van respect voor autonomie die aan de basis van publieke rede staat gefaciliteerd worden in een evaluatieve ruimte van sociale media in het maatschappelijke debat. Hiervoor moet een vorm van respect onderscheiden worden die voldoende is om iemands autonomie in het maatschappelijke debat te toetsen.

Een dergelijke vorm van minimaal respect wordt door Stephen Darwall respect als erkenning genoemd in plaats van respect in de hoedanigheid van positieve achting.⁶⁰ Erkenning is een term die in recente discussies centraal staat in het verklaren van sociale spanningen, zoals die zich ook kunnen voordoen in het maatschappelijke debat als de rechtvaardiging van normen niet lukt.⁶¹ Axel Honneth verkent de groei van relaties tussen verschillende sociale groepen als een groei in erkenning waarin sociale solidariteit het verst gevorderde stadium is.⁶² Hij beschrijft dit proces van groeiende of krimpende erkenning als de 'morele grammatica' van sociale conflicten.⁶³ Achter het streven naar erkenning zit een moreel appel voor minimaal respect, en zelfs onderlinge positieve waardering van individuen en subculturen naar elkaar toe. Honneth beargumenteert dat erkenning door hun omgeving voor mensen noodzakelijk is om essentiële elementen van hun zelfbeeld te kunnen ontwikkelen.⁶⁴ Volgens Honneth ontstaan er sociale conflicten wanneer één of meer sociale groepen binnenin een maatschappij een te grote spanning voelen tussen a) het respect dat zij in wisselwerking met hun omgeving willen krijgen, en b) het respect dat zij aldus daadwerkelijk krijgen.⁶⁵ Omdat sociaal conflict gestructureerd wordt door een wederzijds streven naar respect op basis van autonomie ligt er, aldus Honneth, een morele structuur of claims ten grondslag aan sociaal

60 Stephen L. Darwall, “Two Kinds of Respect,” *Ethics* 88, nr.1, (1977): 36-49.

61 Matthias Iser, “Recognition,” *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, laatste gewijzigd herfst 2013, <https://plato.stanford.edu/entries/recognition/#FouForRec>.

62 Axel Honneth, *The Struggle for Recognition* (Cambridge: Polity press, 1995): 92-131.

63 Ibid. 160-171.

64 Ibid. 92-131.

65 Ibid.

conflict.⁶⁶

Erkenning is niet alleen een positief waardeoordeel. Dat iemand als persoon met rede, zelfwaardering en respect wordt behandeld is een noodzakelijke voorwaarde voor diens ontwikkeling.⁶⁷ Miskenning kan er daarentegen voor zorgen dat iemands waardigheid en positie in de samenleving ondermijnd wordt.⁶⁸ Charles Taylor onderscheidt twee vormen van erkenning op sociaal vlak.⁶⁹ Ten eerste universele erkenning die gegeven en gevraagd wordt op basis van onze universele eigenschappen.⁷⁰ Ten tweede specifieke erkenning op basis van identiteit die gegeven wordt op basis van waardering van datgene wat groepen en individuen onderscheidt.⁷¹ Het onderscheid tussen universele en specifieke erkenning is noodzakelijk in het maatschappelijke debat omdat sommige groepen en individuen een afstand tot het maatschappelijke debat hebben op basis van de geschiedenis van hun sociale groep. Daarnaast streven sociale groepen naar respect voor hun unieke waarden en eigenschappen.⁷² Dit respect voor hun unieke eigenschappen stelt hen in staat als groep zelfwaardering te ontwikkelen op basis van de achting die zij krijgen in hun sociale omgeving.

Erkenning is een eis voor een goed functionerend maatschappelijk debat. Het constitueert het karakter van deelnemers aan het maatschappelijke debat en vormt de achtergrond van sociale conflicten. Normatief kan gesteld worden dat meer erkenning leidt tot minder conflict, waardoor mensen meer mogelijkheden hebben om deel te nemen aan het maatschappelijke debat. Dit is een vergroting van de mogelijkheden die men kan realiseren gedurende het leven. Miskenning daarentegen levert concrete risico's op voor het tot bloei komen van miskende groepen mensen. In het maatschappelijke debat is een minimum aan erkenning vereist. Zijn mensen door deze erkenning eenmaal in staat om op basis van hun door sociale erkenning tot stand gekomen ervaring van waardigheid deel te nemen aan het maatschappelijke debat dan hebben zij de middelen om correct rechtvaardiging door publieke rede vorm te geven.

Nu is onderzocht wat de fundamentele normen zijn van het maatschappelijke debat dat onder druk staat is het nog onduidelijk hoe sociale media erkenning en publieke rede ondermijnen. Dit is belangrijk voor een debat over de evaluatie van sociale media in het maatschappelijke debat, vanwege de neerwaartse druk die sociale media op erkenning en publieke rede uitoefent. Wat volgt in deze paragraaf zal dit illustreren

Filterbubbels & echokamers

De problematisering van sociale media draait om de manier waarop zij informatie die betrekking

66 Ibid.

67 Ibid.

68 Ibid.

69 Charles Taylor, "The Politics of Recognition," in *Multiculturalism: Examining the Politics of Recognition*, red. Amy Guttmann (Princeton: Princeton University Press, 1992), 25-73.

70 Ibid.

71 Ibid.

72 Ibid.

heeft op het maatschappelijke debat sorteren. Sunstein illustreert een contrast tussen moderne sociale media en oude media. Dit doet hij door sociale media te vergelijken met de 'Daily Me', een term ontleend aan Nicolas Negroponte, en de oude media als een relatief sociaal bewuste tussenpersoon.⁷³ Oude media zoals televisie en kranten zijn volgens Sunstein beter voor het maatschappelijke debat als informatievoorziening dan sociale media omdat zij bredere thematiek en invalshoeken kunnen kiezen. Zij stonden qua thematiek en kadering minder onder druk omdat zij niet hoefden te concurreren in een geïntermediate en interoperabele aandachtseconomische omgeving. Hier tegenover staat de 'Daily Me'. Dit is een beeldspraak die het beeld oproept van een volledig persoonlijk gemaakte dagelijkse nieuwsuitgave. Sunstein bedoelt met deze term dat de gebruiker van sociale media in staat is gesteld een medialandschap op maat te maken waarin zijn individuele interesses en belangen exclusief vertegenwoordigd zijn. Dit betekent dat de selectie van media in deze 'Daily Me' op basis van het persoonlijke profiel van de sociale mediagebruiker gebeurt. Een profiel dat dankzij de interoperabiliteit van sociale media op veel datapunten is gebaseerd. Als de 'Daily Me' tot stand komt tussen verschillende personen is er geen structuur die een gemeenschappelijke context als basis voor een maatschappelijk debat garandeert. Versplintering van thematiek is hiervan het gevolg, aldus Sunstein. Hier kan aan worden toegevoegd dat de 'Daily Me' de ruimte waarin de erkenning van groepen wordt bedongen kan verdringen. Het wordt contingent of iemand behoefte heeft aan sociaal conflict. Met name dominante groepen in de samenleving hoeven deze behoefte niet uit praktische overwegingen te ontwikkelen.

Sociale media bieden door hun interoperabiliteit de oude media gefragmenteerd aan om deze vervolgens te mengen met precies die prikkels die de aandacht zo lang mogelijk vasthoudt.⁷⁴ Fragmentatie van aandacht voor relevante informatie speelt daarom ook een rol bij de 'Daily Me'.

Sunstein stelt dat er voor de opkomst van sociale media en filterbubbels meer serendipiteit met betrekking tot zaken van algemeen belang was.⁷⁵ Met serendipiteit wordt de eigenschap van het toevallig engageren met thema's en invalshoeken in het maatschappelijke debat bedoeld. Dit kunnen door het toeval thema's zijn die iemand niet zou zien in de op maat gemaakte met informatie overspoelde sociale mediaomgevingen. Sunstein stelt dat bijvoorbeeld het al bladerend in een krant langs zien komen van nieuws ons helpt bij de oriëntatie op de voor het maatschappelijke debat belangrijke gemeenschappelijke feiten.⁷⁶ Dit zorgt volgens hem op termijn voor een verbreding van de interesses van de nieuwsconsument. Hij lijkt te suggereren dat dit tot gevolg had dat er vroeger in het maatschappelijke debat meer normen werden gegenereerd die de proef van publieke rede doorstonden omdat het door serendipiteit makkelijker was uiteenlopende standpunten te rechtvaardigen. Het referentiekader van mensen was eenvoudigweg breder. Dit laat zien dat in de praktijk van het maatschappelijke debat publieke rede niet alleen redelijkheid nodig heeft maar ook

⁷³ Sunstein, *#Republic*, 11; Nicolas Negroponte, *Being Digital* (New York: Vintage Books, 1995), 153.

⁷⁴ Lenier, *Why You Should Quit Social Media*, Argument 1.

⁷⁵ Sunstein, *#Republic*, 14.

⁷⁶ *Ibid.* 14-7.

een voldoende breed referentiekader waarover geredeneerd kan worden bij het rechtvaardigen van een norm. Als bijvoorbeeld een atheïstisch iemand helemaal geen notie zou hebben van de rol die religie en ritueel in een leven kunnen spelen, dan is de rechtvaardiging aan deze persoon voor het ongehinderd voeren van een religieuze processie bijna onmogelijk.

Een uitweg is de stelling dat het hebben van een bepaalde mate kennis van onze sociale omgeving en de standpunten die zich daarin bevinden een moreel imperatief is. Echter, de omvang van die norm is onduidelijk. Een en ander is bovendien problematisch, omdat empathische of cognitieve vaardigheden voor deze kennis niet gelijk verdeeld zijn. Argumenteren dat deelname aan het proces van groeiende erkenning belangrijker is dan een bepaalde mate van erkenning bereiken is dan de beste optie. Erkenning leidt tot respect voor verschillende standpunten en culturen en is een open proces waarin deelnemers aan het maatschappelijke debat op een organische wijze naar hun eigen kunnen aan deelnemen.

De gebruiker van sociale media raakt geïsoleerd van zijn sociale omgeving door de 'Daily Me'. Een scenario dat dit in Nederlandse context illustreert zou als volgt gaan. Een gebruiker van sociale media raakt een aantal jaren door de 'Daily Me' eenzijdig geïnformeerd over integratievraagstukken. De selectie berichten houden hem aan het lezen door het prikkelen van zijn verontwaardiging. Sociale media doet dit omdat voor korte termijn doelen zoals aandacht vangen negatieve prikkels beter werken.⁷⁷ Dit doen sociale media zo effectief dat hij niets meekrijgt over bezuinigingen op het sociale vangnet. Die berichten dringen niet door in zijn filterbubbel. Dientengevolge verandert hij gedurende deze jaren van politieke kleur, en stemt hij tegen zijn belang op conservatieve partijen die bezuinigen op sociale voorzieningen die hij nodig heeft. Het probleem is dat deze persoon door het blootstaan aan de 'Daily Me' niet deelneemt aan thema's die voor hem relevant zijn. Hoe kunnen filterbubbels dit effect hebben?

Filterbubbels zijn datgene wat de door Sunstein geprezen serendipiteit ondermijnt. Zij sorteren het informatieaanbod op sociale media en het internet. Volgens Pariser heeft een filterbubbel drie kenmerken. Een filterbubbel is individueel, onzichtbaar en men kiest er niet bewust voor er in te stappen.⁷⁸ Oude media die bij iemand zijn politieke kleur passen hebben een mate van serendipiteit, omdat zij niet op maat gemaakt kunnen worden. Zij engageren daardoor noodzakelijk met thema's en onderwerpen die buiten iemands individuele voorkeuren liggen, al is dat bij bijvoorbeeld een partijkrant beperkte mate het geval.⁷⁹ Bovendien werden deze oude media aangeboden in een marktplaats waarin alternatieve nieuwsbronnen terloops in iemands blikveld verschenen, wat ook kan leiden tot serendipiteit.⁸⁰

Naast versplintering van het gemeenschappelijke perspectief dat nodig is voor voldoende

⁷⁷ Jan Kubanek et al., "Reward and Punishment act as Distinct Factors in Guiding Behavior," *Cognition* 139, (Juni 2015): 154- 167.

⁷⁸ Pariser, *Filterbubbels*, 16.

⁷⁹ Ibid, 27.

⁸⁰ Ibid.

publieke redelijkheid radicaliseren deze standpunten door hun isolement dat veroorzaakt wordt door sociale media.

Nieuwsbronnen kunnen via de narratieve structuur van de echokamer die in de aandachtseconomie opbloeit een publiek doen radicaliseren. Daarnaast engageren mensen via de correspondentie op sociale media vooral met gelijkgestemden. Meerdere onderzoeken duiden er volgens Sunstein op dat mensen extremere standpunten innemen als ze omgeven zijn door gelijkgestemde gesprekspartners.⁸¹ De filterbubbel op sociale media zorgt ervoor dat mensen van uiteenlopend politiek pluimage in de narratieve structuur van echokamers terecht kunnen komen. Door hun onderlinge correspondentie ontstaat er positieve terugkoppeling van radicale ideeën. Gerard Bronner omschrijft soortgelijke fenomenen. Volgens Bronner biedt de structuur van sociale media de kans aan marginale groepen om invloed te hebben op wat als waar wordt gezien binnen filterbubbels.⁸² Saillant detail dat hij aandraagt is dat de beoordeling van berichten op sociale media vaak uiteenvalt in een waardeoordeel dat neerkomt op bijval, of afval. Zulke reacties op berichten die neerkomen op leuk of niet-leuk hebben onevenredige invloed op of een bericht aandacht krijgt. Of zij waar, onwaar of relevant zijn, is van tweederangs belang.⁸³ Iets leuk of niet leuk vinden is volstrekt geen rechtvaardiging voor normen. Sociale media lijkt daardoor affectieve reacties te stimuleren ten koste van het weloverwogen geven van redenen en rechtvaardigingen voor standpunten in het maatschappelijke debat.

In de volgende twee paragrafen wordt onderzocht hoe sociale media een dusdanige invloed uitoefenen op individuen en collectieven dat dit voor een evaluatieve ruimte noodzakelijke aspecten aantoonst. Dit is nodig omdat een normatieve theorie over de rol van sociale media in het maatschappelijke debat alle aspecten die door individueel en collectief handelen tot stand komen moet kunnen evalueren. Dit betekent dat overtuigend moet worden geïllustreerd dat de hierboven beschreven neerwaartse druk op erkenning en publieke rede aan technologie in plaats van menselijk handelen kan worden verweten. De laakbaarheid van sociale media moet dus in ieder geval gedeeltelijk aangetoond worden.

---

⁸¹ David Schkade, Cass R. Sunstein & Reid Hastie, "What Happened on Deliberation Day?" *California Law Review* 95, nr.3 (2007): 915–40.

⁸² Gerard Bronner, *La démocratie des crédules* (Parijs: PUF, 2013), 101.

⁸³ *Ibid.*, 61.

1.2: De individuele invalshoek

In de vorige paragraaf is onderzocht wat de kenmerken van sociale media zijn, en welke problemen sociale media voor ons maatschappelijke debat veroorzaken. Om te onderzoeken welke normen die een evaluatieve ruimte van sociale media opleveren redelijk zijn, is het nodig om te onderzoeken hoe sociale media het handelen van het individu in het maatschappelijke debat beïnvloeden. De keuzes die men maakt komen enerzijds tot stand door dingen die een persoon doet en kiest. Deze paragraaf heeft als doel dit beeld te nuanceren door de manier waarop externe invloeden, in dit geval sociale media de keuzes die gemaakt worden, invloed uitoefenen.

Er zal een beschrijving gegeven worden van de passieve fenomenen waardoor sociale media ons karakter vormen. Hierdoor zal een beeld gevormd worden van de krachten die sociale media op het handelen van het individu in het maatschappelijke debat uitoefenen. Om deze redenen worden de ontwikkelingspsychologische processen waarin onze inclinaties en sociale vaardigheden met betrekking tot het maatschappelijke debat tot stand komen onderzocht. Als eerste zal worden ingegaan op de werking van filterbubbels.

Filters en het maatschappelijke debat

Filterbubbels hebben drie kenmerken: ze zijn individueel maatwerk, ze zijn onzichtbaar voor de gebruiker en de gebruiker kiest er niet voor om er zelf in te stappen.⁸⁴ De filterbubbels op sociale media ontstaan uit de noodzaak om de enorme hoeveelheden informatie die op sociale media gedeeld wordt te sorteren.

Filteren is niet uniek voor sociale media omgevingen omdat een persoon zijn gehele omgeving, digitaal of niet, noodzakelijkerwijs filtert.⁸⁵ Filteren houdt in dat een persoon de informatie die hij observeert in zijn omgeving in een persoonsafhankelijk proces raffineert tot de essentie. De xenofob ziet bijvoorbeeld met name de verslagen over misdaden van buitenlanders in het nieuws, terwijl een altruïst vooral het drama van hulpbehoevenden ziet. Beiden benadrukken een gedeelte van de werkelijkheid. Dit proces is onbewust waardoor het niet uitgelegd kan worden als bewust handelen. Informatie filteren heeft meer overeenkomsten met waarnemen dan met handelen.

Het is niet controversieel dat standpunten die mensen voor zichzelf innemen een poging zijn om de waarheid te zoeken. Echter, filters zijn tekortschietende gereedschappen om de waarheid te ontdekken. Een vraag is of iemand grotendeels verantwoordelijk gehouden kan worden voor de filters die hij ontwikkelt.

Cognitieve filters kunnen verder geanalyseerd worden door Nasim Taleb's onderzoek naar informatieverwerking. Talib toont aan dat de informatie die in onze omgeving beschikbaar is wordt

---

84 Pariser, *Filterbubbels*, 16.

85 Ibid, 49.

ondergebracht in cognitieve schema's.⁸⁶ Een persoon sorteert een gebruiksvoorwerp zoals een stoel in een ander informatieschema dan iets eetbaars zoals een appel.⁸⁷ Doris Graber beschrijft in *'Processing the News'* hoe soortgelijke filtering door schema's werkzaam is bij de consumptie van informatie, zoals het nieuws, die relevant is voor het maatschappelijke debat.⁸⁸

Het effect dat filterbubbels op de cognitieve filters hebben in het maatschappelijke debat ziet er in een extreem geval als volgt uit. Stel, als gevolg van een eenzijdige selectie berichten over gebrekkige moslimintegratie door de filterbubbels op sociale media wordt iemand xenofob op basis van redenen die hij kan geven op basis van wat hij ziet. Deze redenen zijn voor hem gerechtvaardigd. Hij ontwikkelt in wisselwerking met dit nieuws cognitieve schema's waarin moslims bepaalde kenmerken hebben zoals bijvoorbeeld conservatief gekleed en crimineel. Door deze filters kan het hem ontgaan dat er moslims in zijn omgeving zijn in alledaagse kleding die hem in ABN aanspreken zonder een poging te doen hem te bekeren of te beroven. Doordat misdaad en orthodoxie de belangrijkste kenmerken zijn om bepaalde sociale informatie als islamitisch te categoriseren lukt het hem niet om deze informatie te gebruiken om zijn definitie van moslims bij te stellen. Niet-misdadige moslims in alledaagse kleding worden door zo iemand vaak niet als moslims herkend waardoor zij niet als tegenvoorbeeld dienen voor zijn waardeoordeel over moslimcultuur.

Schema's lijken eenmaal tot stand gekomen op een soort cognitieve zintuigen die voor bepaalde informatie gevoeliger zijn dan andere. Zoals men ook gevoeliger kan zijn voor zoete of bittere smaken. De serendipiteit die Sunstein en Pariser bepleiten kunnen de vorming van radicale schema's die grote groepen uitsluiten mogelijk voorkomen.

Cognitieve schema's voldoen aan dezelfde kenmerken als de filterbubbels die Pariser beschrijft; ze kunnen onzichtbaar zijn voor de bezitter, ontstaan door zowel bewust als onbewust gedrag zodat men er niet voor kiest om in een specifiek schema te stappen, en ze zijn persoonlijk. Het verschil is dat filterbubbels een resultaat zijn van filtering door internettoepassingen, terwijl cognitieve schema's een resultaat zijn van iemands ontwikkelingspsychologische geschiedenis.

Filterbubbels, publieke rede en erkenning

Om deze reden kan men beargumenteren dat hoewel filterbubbels vanuit het ideaal van publieke rede problematisch zijn, dit eerder een probleem is voor het beschrijven van mensen als redelijke wezens die kunnen deelnemen aan het maatschappelijke debat volgens publieke rede.

Deze kritiek sluit aan op de kritiek van David Enoch. Hij beargumenteert dat het functioneren van publieke rede is gebaseerd op een utopisch beeld van de manier waarop mensen redenen geven en accepteren.⁸⁹ Hij richt deze kritiek op de veelomvattende conceptie van publieke

⁸⁶ Ibid.

⁸⁷ Nasim N. Taleb, *The Black Swan: The Impact of the Highly Improbable* (New York: Random House, 2007), 64.

⁸⁸ Doris Graber, *Processing the News: How People Tame the Information Tide* (New York: Longman, 1988).

⁸⁹ David Enoch, "The Disorder of Public Reason," *Ethics* 124, nr.1, (oktober 2013): 174-176.

rede van Gerald Gaus waarin publieke rede het gehele morele domein moet omvatten.⁹⁰ Enoch stelt dat de redenen voor bepaalde normen niet altijd gegeven kunnen worden door diegenen die onder de morele normen vallen.⁹¹

Niet iedereen is in staat de denkstappen die redelijkerwijs verwacht worden op basis van publieke rede te doorlopen. Dit zou betekenen dat de autonomie van deze persoon minder gerespecteerd moet worden en dat theoretici tot op zekere hoogte bepalen wat hij moet denken. De persoon uit het eerdere voorbeeld is afhankelijk van de ontmoeting met een competente en welwillende moslim om met bepaalde prikkels en informatie het begrip van die persoon op de juiste manier te vergroten. Daarbij moet die moslim in kwestie zich begeven in een discours waarin hij niet volledig erkend wordt als iemand die waardering verdient. Dit creëert een patstelling tussen de autonomie van de xenofob en de erkenning van de moslim uit het voorbeeld. De toepassingsmogelijkheden van publieke rede om iemands waardeoordelen te veranderen is afhankelijk van externe factoren die niet gestimuleerd worden in een sociale media omgeving.

Individuele vermogens en cognitieve schema's

Erkenning ten behoeve van het maatschappelijke debat is afhankelijk van voldoende overlap in cognitieve schema's en een toegang tot vergelijkbare informatie. Er is beschreven dat deze schema's verschillen tussen personen en tot stand komen in wisselwerking met de omgeving. Er is nog niet beschreven in welke mate schema's tot stand komen door andere factoren zoals het handelen van de persoon. In paragraaf i is beschreven dat Sunstein voor een mate van normatieve serendipiteit pleit. Dit zou kunnen voorkomen dat cognitieve schema's die tot stand komen in wisselwerking met de omgeving, en daarmee in wisselwerking met sociale media, afgezonderd raken van een minimale publieke rede. Het nut van serendipiteit is daarmee bewezen, maar het is nog onduidelijk in hoeverre men een morele norm kan formuleren voor voldoende serendipiteit, en wie er uiteindelijk voor verantwoordelijk is dat deze serendipiteit wordt bereikt. Het is onduidelijk of de gebruiker verantwoordelijk is voor het zoeken van nieuwe informatie, of de ontwikkelaar van sociale media voor het inbouwen van serendipiteit zoals Pariser voorstelt.⁹²

Een positie innemen over status van serendipiteit is een van de essentiële ingrediënten van een evaluatieve ruimte van sociale media in het maatschappelijke debat. Serendipiteit zou een min of meer toevallige groei van het referentiekader veroorzaken. Dit toevallige element, dat voortkomt uit het ontwerp van de omgeving, refereert alleen aan wat de gebruiker op sociale media overkomt en niet aan wat hij actief onderneemt. Een normatieve theorie moet ook positie innemen over de status van de nieuwsgierigheid van de gebruiker van sociale media. Een normatieve theorie moet beargumenteren in welke mate een persoon een actief element is, of zou moeten zijn bij het tot

---

⁹⁰ Ibid.

⁹¹ David Enoch, "Against Public Reason," in *Oxford Studies in Political Philosophy (Volume 1)*, red. David Sobel, Peter Vallentyne & Steven Wall (Oxford: Oxford University Press, 2015) : 122-3.

⁹² Pariser, *The Filter Bubble*, 128.

stand komen van zijn cognitieve schema's. Een exclusieve aandacht op serendipiteit in filterbubbels loopt het risico te rechtvaardigen dat de ontwikkelaars van sociale media verantwoordelijk zijn voor de oordelen en de manier waarop gebruikers denken.

Tot nu toe zijn de gevolgen van het vergroten in verschillen in cognitieve schema's onderzocht aan de hand van een gebrek aan serendipiteit in het informatie aanbod en een neerwaartse druk op publieke rede en erkenning. Het is onduidelijk in welke mate cognitieve schema's door handelen van de gebruiker tot stand komen. De schema's worden beschreven in wisselwerking met de omgeving in plaats van het intentioneel kritisch nadenken in het maatschappelijke debat en het op zoek gaan naar nieuwe informatie door de gebruiker. Enochs kritiek op publieke rede dwingt ons normen rond de constructie van rede gevende vaardigheden te overwegen. Om deze redenen staat dit onderzoek stil bij enkele overwegingen op basis van inzichten uit de ontwikkelingspsychologie.

Ontwikkelingspsycholoog Jean Piaget beschrijft het proces van reageren op nieuwe informatie als assimilatie en accommodatie.⁹³ De reactie op nieuwe informatie is volgens Piaget het assimileren van deze informatie in reeds bestaande schema's van ideeën, maar als alternatief kunnen de schema's ook worden aangepast, of geaccommodeerd aan de nieuwe informatie.⁹⁴ Hierdoor zou de persoon zijn begrippenapparaat wijzigen. In het maatschappelijke debat moet persoon A dus in staat zijn de informatie die persoon B aanreikt te accommoderen of assimileren in een cognitief schema. Lukt dit niet, dan ziet persoon A de stelling van persoon B niet als een oplossing voor een vraagstuk.

Experimenten in de ontwikkelingspsychologie tonen aan dat mensen met een hoog ontwikkelde kennis een rigide set van cognitieve schema's hebben. Zij zijn daardoor minder in staat om tot accommodatie of assimilatie over te gaan. Met name bij situaties waarin de persoon zichzelf als expert identificeert, of in situaties waarin mensen te maken hebben met thema's die aan hun levensbeschouwelijke identiteit raken, zijn zij niet tot assimilatie of accommodatie van nieuwe informatie geneigd.⁹⁵ Het wegfilteren van informatie die niet past in de bestaande schema's in zulke situaties gebeurt in een persoonlijk psychologisch proces.

Er is aangetoond dat sociale media problemen met betrekking tot onzichtbare, op maat gemaakte en onvrijwillige filterbubbels veroorzaken. Deze filterbubbels hebben invloed op de ontwikkeling van al aanwezige cognitieve schema's die bij het individu aanwezig zijn en als filter functioneren. Dit kan radicalisering en versplintering in het maatschappelijke debat in de hand werken. Ze hebben ook tot gevolg dat een mate van creativiteit en persoonlijke groei ondermijnd wordt. Een filterbubbel op sociale media doet dit volgens Pariser op drie manieren. Ten eerste

---

93 Jean Piaget, *The Psychology of Intelligence* (New York: Routledge & Kegan Paul, 1950)

94 Ibid, 51.

95 Philip E. Tetlock, *Expert Political Judgment: How Good Is It? How Can We Know?* (Princeton: Princeton University Press, 2005); Albert H. Hastorf and Hadley Cantril, "They Saw a Game: A Case Study," *Journal of Abnormal and Social Psychology* 49, nr.1 (1954): 129–34.

beperkt de filterbubbel de horizon waarbinnen oplossingen voor sociale problemen gezocht worden door middel van externe middelen. Ten tweede cultiveert zij een passieve houding in het zoeken naar nieuwe informatie. Tenslotte is zij geen stimulerende omgeving voor creativiteit omdat er bepaalde kenmerken van een creatieve omgeving ontbreken.⁹⁶

De passieve houding die Pariser als tweede effect van sociale media onderscheidt is een aanwijzing dat hij optimistisch is over de manier waarop personen buiten de invloed van sociale media hun cognitieve schema's cultiveren. Pariser zegt dat een passieve houding het gevolg is van de filterbubbels in plaats van een effect van oorzaken zoals ouderdom een gebrek aan talent of natuurlijke inclinatie tot activiteit. Laniers nadruk op de mogelijkheden van sociale media om mensen te manipuleren door het verstrekken van gerichte prikkels onderstreept het potentieel van sociale media dit inderdaad te veroorzaken.⁹⁷ De positieve en negatieve prikkels brengen, zoals boven beschreven, een cyclus met verslavingspotentieel tot stand.⁹⁸

Het ondermijnen van de sleutelkenmerken van creativiteit die als derde effect van de filterbubbel verdienen nadere toelichting. Het begrip van creativiteit dat Pariser gebruikt is gebaseerd op het werk van Arthur Koestler en Hans Eysenck.⁹⁹ Zowel Koestler als Eysenck hanteren een ruimtelijk beeld van creativiteit. Clusters van ideeën kunnen meer of minder verwant aan elkaar zijn. Koestler verklaart creativiteit als het bijeenbrengen van de inhoud van cognitieve schema's en de ideeën van slechts terloops verwante cognitieve schema's. Volgens Koestler is creativiteit het vermogen om op het oog onverwante schema's met elkaar te verbinden om tot oorspronkelijke ideeën te komen. Creativiteit is óf het cognitieve vermogen om de afstand tussen schema's door middel van een activiteit bijeen te brengen, óf het vermogen unieke combinaties te bedenken van cognitieve schema's hebben die relatief weinig voorkomen. Door deze capaciteiten zou iemand beter zijn in het vinden van creatieve oplossingen. Het geven van algemeen acceptabele redenen ten behoeve van publieke rede vergt creativiteit. Men moet immers expliceren waarom een bepaalde norm gerechtvaardigd is op basis van andere ideeën die breder leven dan de ideeën waarop de norm aanvankelijk is gebaseerd. De oplossing voor een gebrek aan creativiteit, of overmatige specialisatie van de gebruiker veroorzaakt door filterbubbels, is meer van de door Sunstein benoemde serendipiteit in de filterbubbels te introduceren.¹⁰⁰

Filters en intenties

Een belangrijk verschil met de psychologische filters en de filterbubbels van sociale media is dat de gebruiker zich geen beeld kan vormen van de motivatie achter de informatieselectie van

---

96 Ibid, 54.

97 Lanier, *Ten Arguments*, argument 1.

98 Ibid.

99 Arthur Koestler, *The Act of Creation* (New York: Arkana, 1989); Hans Eysenck, *Genius: The Natural History of Creativity* (Cambridge: Cambridge University press, 1995); Hans Eysenck, "Creativity and Personality: Suggestions for a theory" *Psychological Inquiry* 4, nr.3 (1993): 147-78.

100 Ibid, 127.

filterbubbels. Het is onduidelijk wat de motivatie van Google of Facebook is om de gebruiker te laten zien wat ze op deze platformen zien. Pariser illustreert dit met de uiteenlopende resultaten tussen verschillende gebruikers.¹⁰¹ Het is onduidelijk voor de gebruiker welke aannames over hem worden gedaan en hoe die worden geformuleerd om tot resultaten te komen.

Om de aannames achter digitale technologie te kunnen achterhalen beargumenteerd David Berry in zijn boek '*Critical Theory and the Digital*' dat men computercode moet kunnen bekritisieren met het oog op de stromen van informatie die zij genereren.¹⁰² Echter, de algoritmes die ten grondslag liggen aan de filterbubbels zijn uit technologische noodzaak dusdanig intransparant en complex dat een kritiek op het abstracte niveau van computercode niet geloofwaardig gerealiseerd kan worden. Dit komt doordat de manier waarop onderliggende algoritmes door andere machinelere tot stand komen niet per definitie begrepen worden door de programmeur. Het enige aspect dat kritisch geëvalueerd kan worden bij deze manier van programmeren is de selectie van datasets. Het proces van machinelere selecteert en genereert automatisch algoritmes. Zij selecteert hen op de resultaten of output die zij leveren op basis van deze datasets, en niet op basis van meer of minder bewuste redenen die het onderwerp van kritische analyse zouden kunnen zijn. Deze algoritmes voeren hun bewerkingen uit op basis van correlaties in plaats van causale verbanden.¹⁰³

Het belangrijkste resultaat van de algoritmes die de filterbubbel creëren voor sociale mediabedrijven is of de gebruiker de resultaten die het algoritme naar voren haalt gebruikt en zo ja hoe lang. Dit doen zij onder druk van de aandachtseconomie. De mogelijkheid van machinelere om de juiste stimulatie te leveren voor meer accommodatie en assimilatie van nieuwe informatie in het maatschappelijke debat is geen plausibele technologische mogelijkheid. Een algoritme is niet in staat om een authentiek model te maken gebaseerd op de interne motivaties van de gebruiker. Algoritmes handelen alleen behavioristisch. Er zal dus altijd gebruik gemaakt worden van modellen van de werkelijkheid die, zoals Peter Norvig stelt, in essentie een foute voorstelling van zaken geven maar soms nuttig zijn.¹⁰⁴ Machinelere kan gebruikt worden om meer serendipiteit te realiseren. Het toevallig tegenkomen van informatie kan gemeten en gestimuleerd worden met de datapunten die sociale media genereren. Of een persoon daadwerkelijk deze informatie accommodeert of assimileert is niet een vraagstuk dat ontwikkelaars van sociale media kunnen oplossen met technologische hulpmiddelen. Serendipiteit is nuttig maar als de omstandigheden voor engagement zijn gecreëerd is het aan de gebruikers van sociale media om hier op een dusdanige manier gebruik van te maken dat zij onderling respect ontwikkelen.

De werkwijze van machinelere waardoor bepaalde kritische aannamen over de gebruiker

---

101 Pariser, *Filterbubbels*, 6-7.

102 David M. Berry, *Critical Theory and The Digital* (New York: Bloombury Publishing, 2014), 14-7.

103 Steve T. Mckinlay, "Evidence, Explanation and Predictive Data Modeling" in *Philosophy and Technology*, January (Springer:Nederland, 2017).

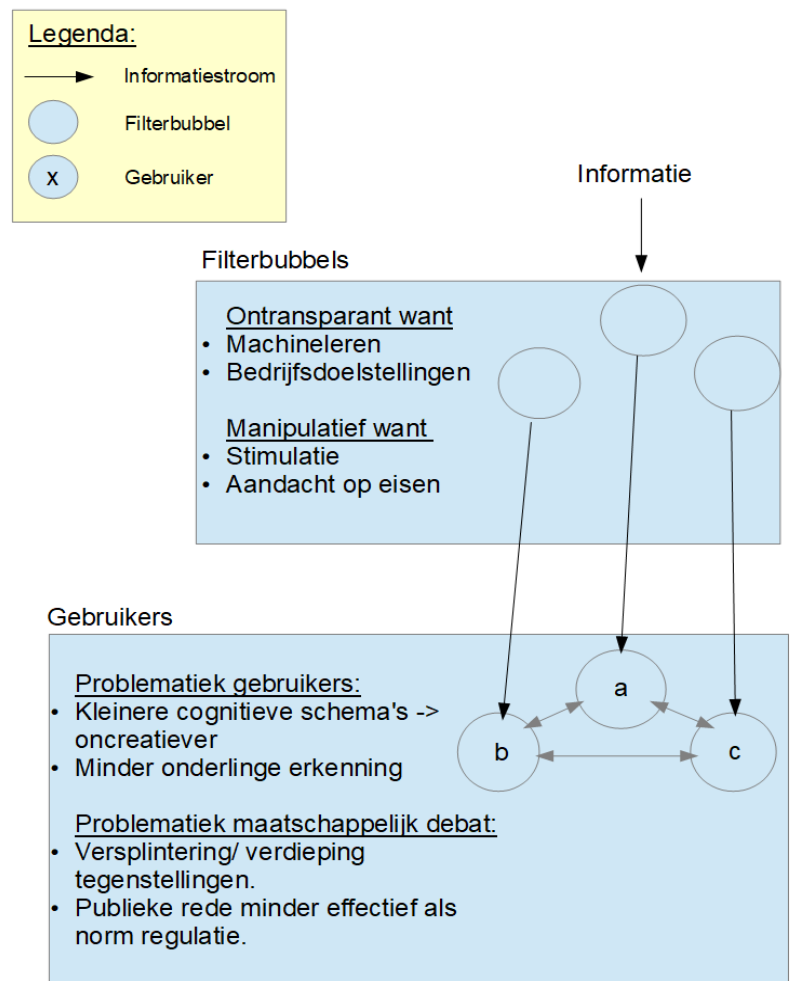
104 Alon Halevy Peter Norvig & Fernando Pereira, "The Unreasonable Effectiveness of Data," *IEEE Intelligent Systems* 24, nr.2, (december 2009): 8-12.

van de kant van ontwikkelaars onnodig zijn maakt evaluatie van het de motivatie van sociale media ontwikkelaars betreffende het faciliteren van het maatschappelijke debat moeilijk te doorgronden. Het enige dat met zekerheid is vast te stellen binnen dit onderzoek is de invloed van de economische context. Binnen deze context is de noodzaak tot het grijpen van aandacht van de gebruiker en de negatieve invloed op het ontwikkelen van publieke rede en erkenning die hierdoor wordt veroorzaakt aangetoond.

De individuele invalshoek in deze paragraaf geeft inzicht in problematische mechanismes die sociale media veroorzaken in de informatiestroom naar het individu toe (zie afbeelding 3). Deze informatiestroom zorgt ervoor dat er een neerwaartse druk op erkenning en publieke rede plaatsvindt. Deze druk komt voort uit de effectiviteit van sociale mediatechnologie om via machinelere de juiste stimulatie te ontdekken. Informatie stroomt via de filterbubbels naar de gebruiker. Deze informatie wordt gefilterd met als doel het veroveren van de aandacht van de gebruiker. Dit heeft als gevolg dat de gebruiker zelf minder diverse of minder grote cognitieve schema's ontwikkelt. Dit referentie kader heeft de gebruiker nodig om tot betere erkenning te komen.

De gevolgen voor de gebruiker zijn dat hij in de sociale mediaomgeving een kleinere betekenis horizon cultiveert, dat hij radicaliseert in zijn overtuigingen en door dit alles wordt het moeilijker om redenen te geven die voor iedereen acceptabel zijn. Door kleinere gespecialiseerde thema's zijn gebruikers minder ontvankelijk voor redenen.

Afbeelding 3: Problematische aspecten informatiestroom sociale media

1.3: De collectieve invalshoek

In deze paragraaf wordt de invloed van sociale media op het maatschappelijke debat vanuit een perspectief op het collectief handelen en denken in het maatschappelijke debat onderzocht. In deze paragraaf wordt ingegaan op welke manier technologie en cultuurdeelname aan het maatschappelijke debat faciliteert en hoe dit zich verhoudt tot neerwaartse druk op publieke rede en wederzijdse erkenning. Om dit te onderzoeken wordt geïnventariseerd welke cultuureigenschappen ten grondslag liggen aan het ontwerp van sociale media, en welke aan de verspreiding en receptie van voor het maatschappelijke debat relevante informatie. Een gedeelte van de culturele context is al onderzocht in paragraaf I, waar de aandachtseconomische context waarin sociale media opereren aan bod is gekomen.

Media en het openbare debat.

De mate waarin facebook bijdraagt aan het maatschappelijke debat is significant. Onderzoek naar de nieuwsconsumptie op sociale media geeft een indicatie in dat de Verenigde Staten twee derde van de inwoners sociale media als primaire nieuwsbron gebruikt.¹⁰⁵ Ditzelfde onderzoek geeft aan dat een grote hoeveelheid gebruikers vindt dat de toon van het publiek debat negatiever is op sociale media dan op andere contactmomenten waar maatschappelijke thema's besproken worden. Daarnaast toont onderzoek aan dat veel gebruikers vermoeid en geïrriteerd raken door de grote hoeveelheid politieke interacties op sociale media.¹⁰⁶ Dit laatste zet de claim van Pariser dat filterbubbels ervoor zouden zorgen dat mensen luier worden in het uitzoeken van informatie op het internet, in een ander licht. Irritatie speelt een rol naast of in plaats van het vormen van een luie houding naar nieuwe informatie. Het gebrek aan daadkracht binnenin de omgeving van sociale ruimte wordt volgens de gebruikers zelf door irritatie veroorzaakt. Sociale media slagen er kennelijk in een grote rol te spelen in het openbare debat en tegelijkertijd een matig engagement in dit debat te cultiveren omdat de gebruiker geïrriteerd raakt. Het gebrekkige engagement veroorzaakt door luiheid, irritatie of beide wordt door sociale media beïnvloed. De irritatie komt vanuit de narratieve structuren van nieuwsberichtgeving die succesvol zijn in de aandachtseconomie en de luiheid komt voort uit de afhankelijkheid van digitale hulpmiddelen om informatie te verstrekken.

Is een gebrekkig engagement met het maatschappelijke debat iets nieuws? Wat is de reden dat het door sociale media erger zou zijn dan door oude massamedia zoals kranten? Betrouwbare cijfers over daadwerkelijk lezers engagement zijn niet voorhanden. Echter, het probleem van gebrekkig engagement van het publiek met het openbare debat is al sinds de dageraad van massamedia aanwezig. Indicatief voor deze spanning is de polemiek tussen de media critici Walter Lippmann en John Dewey in de eerste helft van de 20ste eeuw.

¹⁰⁵ Elisa Shearer & Jeffrey Gottfried, *News Use Across Social Media Platforms*, (September 2017). <http://www.journalism.org/2017/09/07/news-use-across-social-media-platforms-2017/>.

¹⁰⁶ Maeve Duggan & Aaron Smith, "The Political environment on Social Media," PEW, Oktober 2016, <http://www.pewinternet.org/2016/10/25/the-political-environment-on-social-media/>.

Walter Lippman formuleert in *Liberty and the News* aan het begin van de 20ste eeuw een reactie op de propaganda van de eerste wereldoorlog.¹⁰⁷ Hij claimt dat de pers in de eerste plaats een psychologisch wapen is. Oude massamedia zouden het openbare debat gebruiken voor de oorlogsindustrie. De massamedia waren slechts een middel om de bevolking te mobiliseren voor de 1ste wereldoorlog. De claim dat deze oorlog door een groot deel van de bevolking door kritische overwegingen zou worden omarmd is ongeloofwaardig. De informatie moest geselecteerd en gekleurd worden. Hierbij baseert hij zich op de ervaringen van redacteuren ten tijde van de massamobilisatie in de eerste wereldoorlog.¹⁰⁸ Zijn kritiek is gebaseerd op verschijnselen die evident werden gedurende de eerste wereldoorlog. De overwegingen van redacties voor het al dan niet informeren van het publiek waren gedurende deze tijd schimmig en ondoordringbaar. Er is, aldus Lippmann, een enorm transparantieprobleem in de democratie zolang de bedoelingen van de uitgevers van het nieuws en hun relatie met politieke entiteiten niet transparant zijn. Hetgeen overeenkomt met het eerder genoemde transparantieprobleem van bedrijven die filterbubbels ontwikkelen op sociale media. In plaats van een aandachtseconomische context is er bij Lippmann sprake van een oorlogseconomie. Maar deze schimmigheid is niet opgelost als we overgaan naar een reguliere economie. Binnen een samenleving vindt er buiten oorlogstijd ook strijd tussen ideeën plaats. De periode van het McCarthyisme in de Verenigde Staten is een voorbeeld van zo'n strijd die aan de oppervlakte komt.¹⁰⁹ Als we ervan uitgaan dat onze cognitieve schema's gevormd worden door informatievoorziening, dan is het problematisch om hierin een strijd om erkenning te zien. Erkenning en miskennis zijn onzichtbaar als een persoon gelooft dat hij goed geïnformeerd is, maar wordt gemanipuleerd om niet alle mogelijkheden van sociale organisatie daadwerkelijk te zien. Dit is een verborgen aanslag op de autonomie van de burger omdat zijn prerogatief om zijn eigen conceptie van het goede leven te formuleren wordt belemmerd op een manier die hij niet ervaart.

Lippman is argwanend over het samenkomen van de macht om te informeren, en de opaciteit van de interne overwegingen van de redacties van klassieke massamedia. Daarnaast ontwikkelt hij in reactie op zijn polemie met Dewey een sceptische kijk op de vermogens van het nieuwspubliek om op een zinvolle wijze deel te nemen aan het richting geven aan beleid. In de *'Phantom Public'* beargumenteert hij dat het een dwaling is te veronderstellen dat de democratische burger goed geïnformeerd en redelijke beslissingen kan of wil nemen.¹¹⁰ Het publiek is makkelijk te misleiden en zou hooguit de autoriteit mogen hebben om incompetent bestuurders af te zetten, aldus Lippmann. Het echte bestuur, dat wil zeggen het nemen van beslissingen waarbij rekening gehouden moet worden met een serie van complexe fenomenen, zou volgens Lippmann moeten

¹⁰⁷ Walter Lippmann, *Liberty and the News* (Princeton: Princeton University Press., 1920).

¹⁰⁸ Ibid, 4-7.

¹⁰⁹ John E. Haynes, *Red Scare or Red Menace?: American Communism and Anti Communism in the Cold War Era* (Maryland: Ivan R Dee, 1996): 64-97.

¹¹⁰ Walter Lippmann, *The Phantom Public* (New Jersey: Transaction publishers, 1927), 24-7.

worden toevertrouwd aan technische experts. Er is volgens Lippmann geen goede reden om aan te nemen dat het vormgeven van de samenleving het bredere publiek interesseert, zelfs in een samenleving die volledig transparant is, en waarin alle informatie openbaar en beschikbaar is.¹¹¹ De aanname dat het openbare debat essentieel is voor het vormgeven van de samenleving is overtrokken volgens Lippmann. De idealisatie van de burger als een kritisch wezen dat actief en respectvol redeneert is niet alleen irreëel, het formuleren van normen op basis van deze idealisatie is gevaarlijk. Lippmann claimt dat de voor het publiek oninteressante technische details van politieke problemen zo essentieel zijn voor het beargumenteren dat het debat niet openbaar zou moeten zijn. Openbaarheid werkt namelijk amateurisme in de hand omdat complexe technische details moeten worden versimpeld tot zaken die het publiek wel zouden interesseren. Het maatschappelijke debat zou zich moeten beperken tot een evaluatie van de behaalde resultaten van bestuurders langs levensbeschouwelijke lijnen. Lippmann opteert een minimale interpretatie van sociaal debat, publieke rede en democratisering.

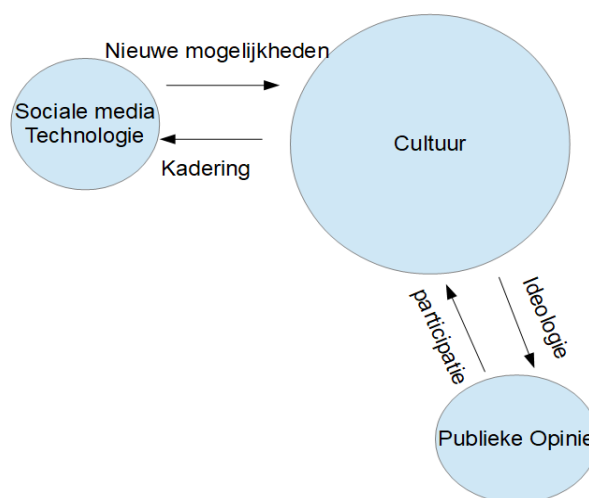
De door Lippmann aangehaalde technocratische mentaliteit, dat wil zeggen de mentaliteit om politiek te karakteriseren tot eenduidige problemen om tot een bepaald resultaat te komen, komt terug in Evgeny Morozov's portret van hoe

software-ontwikkelaars omgaan met politieke en sociale problemen. In zijn boek *To Save Everything Click Here*, is het 'solutionisme' onderdeel van een kritische analyse op de cultuur waarin webapplicaties ontwikkeld worden.¹¹²

Solutionisme is een term die staat voor een perspectief op sociale problemen, dat een cruciale kritische stap overslaat. Volgens Morozov is het solutionisme een probleem omdat het sociale kwesties apolitek beschouwt als eenduidig te definiëren technische problemen die met instrumenteel redeneren opgelost dienen te worden.

Het zoekt naar oplossingen voor vraagstukken die niet kritisch onderzocht zijn via een deliberatief en kritisch proces.¹¹³ Deze mentaliteit verdringt het maatschappelijke debat volgens Morozov.¹¹⁴ Morozov bekritiseert de cultuur van softwareontwikkelaars omdat zij de reikwijdte van externe probleemoplossingen te ver doen oprukken. Door het gemak dat zij faciliteren raakt het maatschappelijke debat te ver terug gedrongen zodat zelfs aansprakelijkheidsvraagstukken uit het

Afbeelding 4: Wederkerige relaties: Technologie <=> Cultuur <=> Publieke opinie

111 Ibid, 33-5.

112 Evgeny Morozov, *To Save Everything Click Here: The Folly of Technological Solutionism* (New York: Public Affairs, 2013).

113 Ibid, 6-8.

114 Ibid, vii.

maatschappelijke debat gecensureerd worden. Een voorbeeld dat hij noemt is de sociale mediatoeëpassing Bincam, een project dat een spelletje maakt in het recyclen. Het spel heeft als doel foto's maken van de binnenkant van prullenbakken, en door middel van een score toegekend door het personeel van de ontwikkelaar krijgt het huishouden punten. Morozov hekelt de onderzoeken naar de effectiviteit van deze toepassing. Deze is gemeten door stedenbouwkundige en software ontwikkelaars waarin de kritische vragen over de verschuiving van een moreel beroep op de recycler is vervangen door een spelletje met virtuele beloningen, waarbij de privacy vraagstukken die gepaard gaan met massaspionage op individuen hun huisvuil worden genegeerd.¹¹⁵ Morozov neemt daarbij geen stelling in of het bredere publiek deze filosofische overwegingen moet uitvoeren of dat het voldoende is om de meer academische onderzoeksvelden te betrekken bij het implementeren van stedelijke infrastructuuro oplossingen van sociale media.

John Dewey reageerde op de anti-democratische en pro-technocratische stellingname van Lippman. In de lezingen '*The Public and Its Problems*' bepleit hij dat hoewel ten tijde van zijn lezingen het publiek makkelijk gemanipuleerd kan worden, dit niet tegen een breed thematisch openbaar debat pleit. Volgens Dewey is het mogelijk te leren onafhankelijk te zijn van de politieke doeleinde van iemand anders door een mate van erkenning door instituties van de mogelijkheden van het publiek. De instituties van de jaren twintig van de twintigste eeuw waren hier volgens hem te gesloten voor.¹¹⁶ Dewey lijkt in dit opzicht een optimist over de menselijke natuur die ten grondslag ligt aan de norm voor een open deliberatieve democratie, gebaseerd op publieke reden. Interessant met het oog op wat onderzocht is in paragraaf 1.2 is dat hij dit in de context van een karakterontwikkeling plaatst. Onze deliberatieve vaardigheden ontwikkelen zich en kunnen tot wasdom komen. In de mediawetenschappen is de botsing tussen Lippman en Dewey illustratief voor een conflict tussen optimisme en scepticisme over de aard van het publiek met betrekking tot sociale thema's en democratie.

Technologie en het maatschappelijke debat

Morozov schrijft in '*The Net Delusion*' over de gevaren van optimisme over vooruitgang veroorzaakt door technologie in plaats van een combinatie van technologie in de juiste institutionele context. In verschillende situaties zijn voorstanders van mediatechnologie in de naïeve veronderstelling dat effectieve toegang tot informatie via technologie tot meer vrijheid of vooruitgang zou leiden.¹¹⁷ Morozov noemt de groene revolutie in Iran als recent voorbeeld. De veronderstelde doorslaggevende rol van Twitter werd overdreven door functionarissen in het diplomatieke circuit van de VS.¹¹⁸ Andere voorbeelden van naïeve duiding van historische

---

115 Ibid, 2-3.

116 John Dewey, *Essays, Reviews, and Miscellany, 1939–1941, The Later Works of John Dewey, 1925–1953, vol. 2* (Carbondale: Southern Illinois University Press, 1984).

117 Evgeny Morozov, *The Net Delusion: The Dark Side of Internet Freedom* (New York: Perseus Book group, 2011).

118 Ibid 3-8.

processen door een exclusieve aandacht voor informatietechnologie is de rol van 'radio free Europe' ten tijde van Truman en de democratisering van kennis door de uitvinding van de drukpers.¹¹⁹ In populaire geschiedenissen wordt de technologie als een doorslaggevende historische kracht geschetst. De beschikbaarheid van radioprogramma's uit het westen zou emanciperend werken voor oost-europeanen die leven onder socialistische tirannie. De drukpers zorgde in China niet voor het beschikbaar komen van meer informatie. In plaats van dit te verklaren wordt volgens Morozov een misplaatst eenvoudig perspectief op technologie ingenomen dat stelt dat de essentie van drukperstechnologie voldoende is voor het verklaren van het verspreiden van kennis. Dit is problematisch, omdat het, zoals we hebben gezien, beleid in de koude oorlog, steden planning en recente diplomatiek bepaalt.

Volgens Morozov hebben de leidende bedrijven in de Silicon Valley vergelijkbaar misplaatst optimisme over de neutraliteit en het inherente nut van informatietechnologie.¹²⁰ Dit stoelt op twee fenomenen. Ten eerste cyber-utopisme, het idee dat informatietechnologie inherent emancipatoir is. Voorbeelden hiervan zijn te vinden in Amerikaans beleid en in de pers. Morozovs aanval op het cyber-utopisme is in de eerste plaats een aanval op ondoordacht optimisme in beleid zoals ten tijde van Truman en de groene revolutie.¹²¹ Ten tweede bekritiseert hij het internetcentrisme. Een term die voor hem aanduidt dat op internet gebaseerd oplossingen die ICT'ers aandragen zijn gebaseerd op een vereenvoudigde conceptualisatie van het internet waarbij haar gebruikscontext genegeerd wordt. Het internet zou een essentie hebben die ongeacht de context een bepaald effect sorteert.¹²² Hoe technologie gebruikt wordt is afhankelijk van de culturele context die transformeert onder invloed van de technologie. Bij een sociaal werktuig is de aard van de technologie, of zij gebruikt wordt voor emancipatie of massaspionage, afhankelijk van de samenleving waarin zij wordt gebruikt. Internetcentrisme is een mentaliteit die over het hoofd ziet dat internet een werktuig is dat in verschillende contexten verschillende effecten heeft.

Technologie vergroot vrijheid in een cultuur omdat zij nieuwe mogelijkheden geeft. Maar, cultuur kadert de mogelijkheden van technologie, doordat zij het gebruik en de verspreiding van technologie beheerst, in. De kritieken van Morozov op de ontwerpcultuur zijn gebaseerd op het al dan niet impliciet laten van de politieke projecten die in de ontwerpen en het gebruik van sociale media zitten. Die ideeën achter deze al dan niet expliciet gemaakte politieke projecten kunnen aangeduid worden met de term ideologieën.

Ideologie is een term die staat voor het netwerk van ideeën in een cultuur en hoe die onderling zijn georganiseerd.¹²³ In de geschiedenis van dit concept heeft een discussie gewoed over

---

119 Raphaël Ricaud, "The Campaign of Truth": propagande et fabrique de la vérité sous Truman", in *Revue française d'études américaines* nr.133, (2012-3), <https://doi.org/10.3917/rfea.133.0024>; Morozov, *The Net Delusion*, 289-94.

120 Ibid, I-xvi.

121 Ibid, 11.

122 Ibid p. xv-vi.

123 Michael Freedon, *Ideology a Very Short Introduction* (Oxford: Oxford University Press, 2003); Andrew Heywood, *Political Ideologies: An Introduction 4th Ed.* (New York: Palgrave Macmillan, 2007).

de positie van ideologie als studieobject omdat zij een realiteit vervormend fenomeen is.¹²⁴ De ideeën waaruit ideologie bestaan zijn ideeën met een sociaal-politieke dimensie die de werkelijkheid bekijken vanuit een politieke, en dus actiegerichte oriëntatie.¹²⁵ Het zijn dus ideeën die handelingen informeren en vanuit levensbeschouwelijke overwegingen die sociale weerklank vinden. Daarbij reiken zij een perspectief aan dat de wereld op een bepaalde manier vormgeeft. Een interessante parallel met de cognitieve schema's welke in paragraaf 1.1 onderzocht zijn is dat ideologieën geacht worden slechts in beperkte mate zichtbaar te zijn voor diegenen die deze aanhangen en dat zij het soort vragen dat men stelt over zijn cultuur kadert.¹²⁶ Zij zijn collectieve cognitieve schema's die politiek actie-gericht denken faciliteren.

Ideologie is een term om sociale processen te analyseren. Zij informeert culturele analyses omdat zij kan verklaren wat de samenhang van ideeën is die politieke projecten informeert. Dit heeft in de analyse van de rol van sociale media in het maatschappelijke debat een analyserende rol. Het dwingt een normatieve theorie namelijk te expliciteren wat het politieke doel is van de normen die binnen de evaluatieve ruimte worden beargumenteerd. Deze lezing van het begrip ideologie vertoont parallellen met de cognitieve schema's van het individu. Ideologie is te begrijpen als de gedeelde cognitieve schema's van een cultuur of subcultuur. Zij heeft niet haar basis in de ontwikkelingspsychologie van het individu maar komt tot stand in een complex sociaal proces waarin informatie, kunst, economische en sociale invloeden bijdragen. Kenmerkend voor het ideologisch kader is dat het relatief onzichtbaar is omdat collectieve bewustwording van een kader incoherent is. Het is niet geheel duidelijk wanneer we spreken van een collectieve bewustwording, en wanneer van een individuele, en wanneer dit de taal van ontwikkelingspsychologie overstijgt.

Een individu kan de ideologie van zijn omgeving overstijgen, maar een samenleving zonder een minimale ideologie is niet plausibel. Het deconstrueren van ideologie vergt een overbrugging van kaders die op (sub)cultureel lastiger zijn waar te nemen dan de cognitieve schema's op individueel niveau. Er is geen onderzoek gedaan dat op vergelijkbare wijze laat zien op wat voor manier een cultuur nieuwe kaders assimileert of accommodeert. Het is onduidelijk of het onderscheid tussen ideologie en een overlap in individuele cognitieve schema's andere inzichten oplevert. Het gegeven dat de ideologie een sociale kracht is die het individu zijn bijdrage aan de publieke opinie vorm kan laten geven is het enige significante verschil dat voortkomt uit het sociale perspectief op cognitieve schema's. Ideologie is een semi-extern referentiekader van het individu. Het is een cultureel fenomeen waardoor het individu naar zijn sociale wereld kijkt en waaraan hij slechts tot op zekere hoogte bijdraagt.

In deze paragraaf is onderzocht hoe we vanuit een cultureel perspectief kijken naar de problematiek van sociale media voor het maatschappelijke debat. Er zijn een aantal verbanden die

---

124 Freedon, "Ideology and Political Theory," 3-13.

125 Ibid. 14.

126 Freedon, *Political Ideologies*, 14.

cultuur met elementen van het maatschappelijke debat op sociale media heeft beschreven. De wederzijdse beïnvloeding van deze concepten is weergegeven in afbeelding vier (zie afbeelding 4). Deze elementen vormen centrale relaties waarover instrumentele en kritische evaluaties binnen de evaluatieve ruimte moeten worden gedaan. De norm dat onze samenleving een deliberatieve democratie moet zijn levert een tweetal problemen op. Ten eerste het gebrek aan interesse van het publiek. Op individueel niveau hebben we gezien dat er filterbubbels ontstaan, op maatschappelijk niveau zien we dat interesse voor veel maatschappelijke vraagstukken afwezig is. Lippmann stelt aan de hand van dit gegeven de vraag in hoeverre we zouden moeten verwachten dat het publiek deelneemt aan het vormgeven van zijn sociale omgeving. Dewey betoogt dat we publieke interesse moeten cultiveren. Het andere problematische aspect van onze cultuur is een naïeve opvatting van technologie en informatie als een inherente emanciperend fenomeen. De dynamische natuur van het internet en verwante technologie zoals sociale media maakt het essentieel dat een evaluatieve ruimte de kadering van culturele krachten op de technologie in acht neemt. Tot slot is er het concept ideologie dat een cultureel perspectief is op cognitieve schema's. Een ideologie is niet puur een cognitief schema, maar een resultaat van het denken en haar culturele context.

1.4: Eisen aan normatieve theorie

In deze paragraaf zal de reikwijdte van een normatieve evaluatie van de invloed van sociale media worden geformuleerd aan de hand van wat in dit hoofdstuk is onderzocht. In afbeelding 4 is

weergegeven wat de belangrijkste thema's zijn in de problematisering van sociale media en hun invloed op het maatschappelijke debat (zie afb. 5). Een normatieve theorie over de invloed van sociale media in ons maatschappelijke debat moet deze thema's kunnen concretiseren. Een volledige normatieve theorie kan interventies structureren die sociale media in staat stellen publieke rede en erkenning in het maatschappelijke debat tot bloei te laten komen.

Deze thema's zijn gesplitst in thema's die betrekking hebben op de aard van sociale media en thema's die betrekking hebben op het maatschappelijke debat. Deze tweede categorie thema's wordt beïnvloed door de eigenschappen van sociale media. De thema's die de basis zijn voor normatieve uitspraken zijn in het schema gepaard met thema's die de positieve ontwikkeling van deze fenomenen onder druk zetten.

Afbeelding 5: Eisen evaluatieve ruimte van sociale media in het maatschappelijke debat

Sociale media als technologie:	
Technologie als een proces	
Economische context	
Het maatschappelijke debat	
Publieke rede	Respect voor autonomie/ redelijk pluralisme
Erkenning	Miskenning
Ontwikkeling competenties	Cognitieve schema's en filterbubbels
Aansprakelijkheid	
Ideologie	

Sociale media als technologie

Sociale media moeten in hun hoedanigheid als technologieën als dynamisch processen in plaats van objecten beschouwd worden. Sociale media zijn geen eenduidige gereedschappen met een vastomlijnd doel, maar processen waaraan deelgenomen wordt. Sociale media zijn multifunctionele verlengstukken ten behoeve van de taken die verricht moeten worden ten opzichte van informatie met betrekking tot het maatschappelijke debat. Door dit te doen veranderen zij het proces waarin zulke informatie geconsumeerd wordt en de context waaruit die informatie ontstaat. Zij zijn bovendien adaptief en worden continue aangepast om hun commerciële doelen te halen. Dit aanpassen gebeurt in een van ontwikkelaars relatief onafhankelijk proces, namelijk door middel van machinelere. Dit proces verandert tegelijkertijd de bron van informatieverwerving door bepaalde informatie en narratieven te benadrukken. De informatie wordt niet in een vacuüm aangeleverd: Ideologische processen bepalen de richting van het denken in (sub)culturen en daardoor welke informatie dominant wordt in het maatschappelijke debat op sociale media. Kritiek op deze ideologieën wordt bemoeilijkt doordat sociale media internationaal en interoperabel opereren. Dit betekent dat er invloed is van ideologieën uit zowel internationale culturen als specifieke

internetculturen. Op het internet ontstaan specifieke subculturen waarvan enkele invloed uitoefenen op internetcultuur maar niet hun oorsprong hebben in sociale media zoals dat in dit onderzoek is gedefinieerd, en waarvan de retorica doordringt in het maatschappelijke debat.¹²⁷ Een goed voorbeeld hiervan is de internetcultuur van 'imageboards', zoals de websites 4Chan en 8Chan, die niet onder sociale media vallen omdat zij anoniem zijn en geen interoperabiliteit hebben met andere websites. Deze sites faciliteren anonieme communicatie begeleid door een afbeelding. Er vindt wel correspondentie op plaats en coördinatie om het maatschappelijke debat te manipuleren.¹²⁸ De sociale dynamiek op deze niet-sociale internetmedia is interessant voor een normatieve theorie over de invloed van sociale media op het maatschappelijke debat, omdat de debatkultuur op een specifieke manier in wisselwerking staat met het bredere internet. Interoperabiliteit heeft betrekking op het functioneren van sociale media, maar daarnaast vindt er een bredere internetcultuuroorlog plaats. Sociale media geven relatief marginale groepen toegang tot technologie om de publieke opinie disproportioneel te manipuleren.¹²⁹

In wisselwerking met de aandachtseconomie overleven de radicalere bronnen van informatie makkelijker op sociale media. Dit leidt tot toenemende druk op erkenning omdat echokamerretoriek een voordeel heeft als algoritmes in een aandachtseconomie informatie selecteren voor commerciële doeleinden. Jaron Lanier is kritisch op de combinatie van web 2.0 en de cultuur van dataverkoop waarop de aandachtseconomie is gebaseerd. In 'Who Owns the Future' beargumenteerd hij dat in de vroege jaren van commerciële internettechnologie een accent op toegankelijkheid en gratis dienstverlening voor de gebruikers van sociale media monopolievorming veroorzaakt. De gebruikers worden geacht data gratis weg te geven. Zij worden door middel van verslavende cycli van af en toe wel en geen aandacht te krijgen ertoe gestimuleerd dit onevenredig veel te doen. Dit heeft in combinatie met het 'lock-in' mechanisme volgens Lanier ervoor gezorgd dat sociale media bedrijven zoals Facebook en Google de status van monopolieën benaderen.¹³⁰ 'Lock-in' is een mechanisme dat bij netwerktechnologie een rol speelt.¹³¹ De gebruiker van sociale media kan niet naar een alternatief sociaal media netwerk overstappen met dezelfde functionaliteit. Dit komt omdat de functionaliteit van een netwerktechnologie zoals sociale media toeneemt naarmate het netwerk groter wordt. Dit is de zogenaamde 'wet van Metcalfe'.¹³² Een breuk met een sociaal medianetwerk vereist dus collectieve actie van de kant van mediaproductanten, gebruikers of beiden, willen zij dezelfde netwerkfunctionaliteit behouden. Tegelijkertijd zorgt de wet van Metcalfe ervoor dat naarmate het netwerk groter wordt het een betere functionaliteit kan bieden.

Een normatieve theorie die gebruikt wordt om de rol van sociale media in het

---

¹²⁷ Angela Nagle, *Kill All Normies: The online culture wars from Tumblr and 4chan to the alt-right and Trump* (Winchester: Zero Books, 2017).

¹²⁸ Ibid, hfdst. 5-7 (EPUB).

¹²⁹ Bronner, *La Société*.

¹³⁰ Jaron Lanier, *Who Owns the Future?* (New York: Simon & Schuster, 2013).

¹³¹ Pariser, *Filterbubbles*, 21-22.

¹³² Ibid. 26-27.

maatschappelijke debat te analyseren en indien nodig te veranderen dient technologie als een proces te kunnen thematiseren. Dat wil zeggen dat de relatie tussen technologie en een handelend persoon moet worden opgevat als een proces waarin de handelende persoon een onderdeel is. Een normatieve theorie moet de concepten hebben om te beschrijven 1) wat een persoon kan met technologie, 2) wat hij of zij zou moeten kunnen doen met deze technologie en 3) hoe de kloven tussen de context, de hypothetische technologische mogelijkheden en het type normen dat de theorie beargumenteert, overbrugd kunnen worden. Normatieve theorie moet met andere woorden een theorie van actie kunnen zijn die technologie conceptualiseert als het proces van het gebruik van technologie in plaats van een technologie als een fysiek object met een eenduidige functie. De aandachtseconomie maakt in het geval van sociale media deel uit van dit proces.

Het maatschappelijke debat

Naast de eigenschappen die sociale media hebben moet de evaluatieve ruimte van de rol van sociale media op het maatschappelijke debat een normatieve richting hebben. Dat wil zeggen een doel waartoe de acties en oordelen die voortkomen uit de evaluatieve ruimte dienen. In dit hoofdstuk is beargumenteerd dat dit doel publieke rede is, gebaseerd op respect voor autonomie. Publieke rede is verkozen als norm nadat absolute consensus en waarheidsclaims met betrekking tot normen zijn ontoereikend bleken. Publieke rede met betrekking tot het maatschappelijke debat stelt dat rechtvaardiging vereist is of in ieder geval dat er acceptabele redenen gegeven kunnen worden voor de normen die vanuit het maatschappelijke debat gecreëerd worden. Deze normen hebben betrekking op gewoonten, moraliteit en politieke ontwikkeling in de samenleving.

Op basis van het uitgangspunt dat iedereen autonomie heeft, is publieke rede een overtuigende norm omdat door middel van rechtvaardiging zelfbeschikking gerespecteerd wordt. Het concept van redelijk pluralisme maakt het een minder radicale uiting van respect voor autonomie, zoals absolute consensus of exclusieve feitenclaims, overtuigend in de context van dit onderzoek. Dit redelijk pluralisme is een product van de fundamentele twijfel over wat het goede leven is of zou moeten zijn.

Omdat publieke rede onder druk staat doordat sociale media de versplintering van referentiekaders veroorzaakt, moet een evaluatieve ruimte twee thema's uitwerken die de groei van publieke rede stimuleren. Eén is theoretisch van aard en slaat op de wisselwerking tussen erkenning en miskennen. De strijd om erkenning in het maatschappelijke debat ligt ten grondslag aan hoe mensen handelen in conflictsituaties in het maatschappelijke debat. Hierin worden twee stadia van erkenning onderscheiden. Ten eerste een minimaal stadium van erkenning waarin mensen elkaar erkennen op basis van de essentie van wat het is om mens te zijn. Ten tweede een individueel stadium waarin de individuele eigenschappen van een persoon of subcultuur worden erkend als iets dat positieve achting verdient. Deze positieve achting is noodzakelijk wil men in het kader van

publieke rede elkaars redenen kunnen accepteren als redelijk. Erkenning leidt tot de welwillendheid die noodzakelijk is om meningsverschillen op een constructieve wijze te beslechten. Gebeurt dit niet en komen in het maatschappelijke debat herhaaldelijke uitingen van miskennis voort, dan heeft dit gevolgen voor de manier waarop individuen die miskend worden zich ontwikkelen.

Aan de mogelijkheid om erkenning te geven liggen democratische competenties die afhankelijk zijn van cognitieve schema's ten grondslag. Deze schema's bepalen het perspectief op onder andere maatschappelijke thema's. De vorming van deze schema's wordt beïnvloed door de filterbubbels die op hun beurt beïnvloed worden door de aandachtseconomische context. Een normatieve theorie over sociale media en haar rol in het maatschappelijke debat moet een theorie van actie kunnen conceptualiseren waarin de transformatie van deze schema's met het oog op erkenning wordt gefaciliteerd. De kwestie door wie welke normen geformuleerd moeten worden is het onderwerp van een discussie over aansprakelijkheid. Daardoor moet de evaluatieve ruimte aansprakelijkheidsvraagstukken accommoderen die de verantwoordelijkheid voor de invloed van sociale media op het maatschappelijke debat bij de juiste actoren legt. Aansprakelijkheid wordt als volgt gedefinieerd door Mark Bovens: Persoon A, is voor persoon B aansprakelijk voor gedrag x, als B een plicht heeft x te rechtvaardigen en B sancties aan A wil opleggen als de redenen die A geeft onbevredigend zijn.¹³³ Er zijn op basis van deze definitie van aansprakelijkheid een tweetal redenen waarom de gebruikers van sociale media, sociale mediaontwerpers ter verantwoording roepen voor de manier waarop zij sociale media ontwerpen. Ten eerste omdat via het mechanisme van integratie en accommodatie de gebruiker verandert door het consumeren van informatie die het netwerk aanbiedt. Ten tweede omdat onze samenleving als geheel door de tweeledige werking van het ontstaan van steeds meer subculturen en het verdiepen van de onderliggende tegenstellingen moeilijker vorm te geven wordt. Verschillende subculturen hebben door de verdieping van tegenstellingen de perceptie dat hun conceptie van het goede leven niet welwillend wordt geaccommodeerd. Zij worden niet voldoende erkend en een deel van de oorzaak ligt bij de invloed die sociale media op hen en hun medegebruikers heeft. Daarnaast speelt aansprakelijkheid een rol in het gedrag onderling. In een relatie van miskennis tussen twee personen is het ook het geval dat diegene die een ander miskent aansprakelijk is voor het gedrag. Een normatieve theorie moet via een volledige beschrijving van de invloed van sociale media op het maatschappelijke debat kunnen verklaren bij wie welke mate van aansprakelijkheid ligt.

Tot slot moet een evaluatieve ruimte het ontstaan en het transformeren van ideologieën kunnen accommoderen. In paragraaf 1.3 zijn ideologieën beschreven als op actie georiënteerde structuren van ideeën die voortkomen uit de sociale context van personen. Zij hebben betrekking op sociale thema's en vereisen collectieve kritische activiteit om te veranderen. Ideologieën vervormen de manier waarop met name de economische context van sociale media wordt vormgegeven. Zo

---

¹³³ Mark Bovens, Robert E. Goodin & Thomas Schillemans, *The Oxford handbook of Public Accountability* (Oxford: Oxford University press, 2014).

stelt Lanier dat een libertarische politieke cultuur het ontwerp van veel sociale media heeft geïnformeerd en de nadruk op interoperabiliteit tussen het commerciële internet heeft geïnformeerd.¹³⁴ Morozov bekritiseert niet het libertarische van element van Silicon Valley maar de de op actie gerichte ideeën over technologie die het ontwikkelen van ICT technologieën beïnvloeden. Met name het idee dat technologische innovaties op zichzelf voor vooruitgang zorgen zonder dat hierbij rekening wordt gehouden met de sociale context.¹³⁵ Om deze reden zou volgens Morozov het doorontwikkelen van internettoepassingen in de huidige sociale context automatisch tot vooruitgang leiden.¹³⁶ Er is in dit hoofdstuk daarentegen aangetoond dat de ontwikkeling van sociale media ertoe heeft geleid dat het maatschappelijke debat zich niet progressief ontwikkelt. De fundamentele normen publieke rede en erkenning staan onder druk.

Deze eisen aan de evaluatieve ruimte geven een reikwijdte in thematiek met betrekking tot hoe sociale media het maatschappelijke debat beïnvloeden. In het volgende hoofdstuk zal onderzocht worden of de ontwikkeling van de capaciteitenbenadering of kritische theorie toereikende theoretische kaders zijn om normen te formuleren die alle essentiële thema's die in dit hoofdstuk zijn beargumenteerd te thematiseren.¹³⁷

---

134 Lanier, *Ten Arguments Why*, addiction, meets network effect.

135 Morozov, *The Net Delusion*, ix-xv.

136 Ibid.

137

Hoofdstuk 2: Normatieve theorieën van vooruitgang

In dit hoofdstuk zal onderzocht worden in hoeverre drie filosofische theorieën die de rol van vooruitgang in onze samenleving thematiseren, de essentiële thema's met betrekking tot de rol van sociale media in het maatschappelijke debat incorporeren.

In de eerste paragraaf zal kritische theorie over ICT aan de eisen uit afbeelding 4 getoetst worden. In de tweede paragraaf zal dit gedaan worden voor de capaciteitenbenadering van Amartya Sen. Tot slot wordt dit in de derde paragraaf gedaan met de kritische capaciteitenbenadering van ICT die deze twee theorieën samenbrengt.

Er is voor deze drie theorieën gekozen omdat zij vooruitgang thematiseren en omdat zij een cumulatieve ontwikkeling laten zien. Kritische theorie en de capaciteitenbenadering staan aan de basis van deze ontwikkeling. Zij worden vanwege hiaten in reikwijdte maar overlap in doelstelling verenigd door Zheng en Stahl.

2.1 Kritische theorie van ICT

Kritische theorie is een analytische traditie waarin vooruitgang wordt geanalyseerd met als doel de gevolgen voor het menselijk bewustzijn en het streven naar meer vrijheid te bevorderen. In dit hoofdstuk zal benoemd worden wat de algemene doelstelling is van kritische theorie en in hoeverre zij erin slaagt de noodzakelijke thematiek rond sociale media te analyseren (zie afb. 6).

Emancipatie en kritische theorie

Kritische theorie is een theoretisch kader dat zich bezighoudt met het analyseren van de samenleving op basis van de culturele krachten die zorgen dat machtsverhoudingen wel of niet in stand blijven.¹³⁸ Dit thema is een erfenis van de aandacht van Marxistische theorie voor de

wisselwerking tussen historische omstandigheden en politiek bewustzijn.¹³⁹ Karl Marx probeerde een doelgerichte historische ontwikkeling van steeds groter wordende vrijheid te verklaren door veranderingen in de economische organisatie van een samenleving. Marxistische theorie stelt onder andere dat economische verhoudingen constituerend zijn voor de ideeën die maatschappelijke verhoudingen rechtvaardigen.¹⁴⁰ Dit thema in Marxistische theorie wordt gebruikt om het ontstaan en de ontwikkeling van ideologieën te verklaren. Zij staat aan de basis van het ontwikkelen van de term ideologie als een structuur van op actie gerichte ideeën met een overwegend sociale thematiek.¹⁴¹

Marxistische theorie beschrijft de geschiedenis maar ontleent hier ook een normatief project van emancipatie aan. De mars van de geschiedenis moet voltooid worden omdat volgens Marx de communistische samenleving een wenselijke toestand was. Marx zag in dit proces het zich ontvouwen van de menselijke vrijheid. Deze emancipatoire drang wordt voortgezet in het perspectief van de kritische theorie. Door ons bewust te worden van de omstandigheden die onze ideologieën vormen, worden we volgens kritische theoretici vrijer. Deze bevrijdende richting die volgens kritische theoretici in de geschiedenis zit, wordt veroorzaakt door technologische mogelijkheden die tot uiting komen in bijvoorbeeld industrialisatie. Technologische vooruitgang

Afbeelding 6: De thematisering van kritische theorie in contrast met de essentiële thema's

Sociale media als technologie:	
Technologie als een proces: Ja	
Economische context: Ja	
Het maatschappelijke debat	
Publieke rede: discutabel	Respect voor autonomie/ redelijk pluralisme: discutabel,
Erkenning: ja	Miskenning: ja
Ontwikkeling competenties: Ja	Cognitieve schema's en filterbubbels: ja
Aansprakelijkheid: discutabel	
Ideologie: Ja.	

¹³⁸ David Held, *Introduction to Critical Theory: Horkheimer to Habermas* (London: Polity, 1997), 37.

¹³⁹ Karl Marx & Friedrich Engels, "The German Ideology," in *Karl Marx: Selected Writings*, red. David McLellan, (Oxford: Oxford University Press, 2000), 164.

¹⁴⁰ Ibid.

¹⁴¹ Freedon, *Ideology: a very short introduction*, 5-25.

zorgt voor meer vrijheid door 1) toenemende productiviteit die schaarste terugdringt en 2) doordat zij nieuwe mogelijkheden om het leven vorm te geven creëert. Kritische theorie is gericht op het definiëren en bekritisieren van culturele en/of materialistische factoren die dit bevrijdende proces van technologie beperken. Zij bekritiseert de processen die voorkomen dat er nieuwe manieren van leven die technologisch mogelijk zijn tot bloei komen. Hoofdstuk 1 van dit onderzoek illustreert bijvoorbeeld hoe sociale media, gezien vanuit een aandachtseconomische context, haar potentieel beperkt. Sociale media technologie kan op vele manieren worden ontworpen om mensen in staat te stellen toegang tot veel verschillende informatie te hebben, maar de aandachtseconomie zorgt dat het echokamer narratief een voordeel heeft. Deze echokamers maken ons als samenleving minder capabel om onze sociale instituties richting te geven.

De reikwijdte van de kritische theorie van ICT

Zowel Berry als Zheng en Stahl claimen dat de kritische traditie relevant is voor het blootleggen van het onbenutte potentieel van digitale technologie ten behoeve van de emancipatie van de mens. Kritische theorie kan dit blootleggen door het analyseren van de ideologische context van technologie.¹⁴² Centraal in de kritisch theoretische analyse van ICT staan de noties ideologie, hegemonie en reïficatie.¹⁴³

Ideologie is de samenhang en onderliggende relaties van ideeën die acties en denkwijzen (de)motiveren. Door dit te doen zorgen ideologieën voor een cultureel kader dat het denken en handelen afbakent. Ideologieën bepalen wat voor soort perspectieven een samenleving kan vormen en de waarden die zij kan formuleren. Een ideologie heeft hegemonie als zij de ideologie is van de meest invloedrijke groep in de samenleving.¹⁴⁴ Hegemonie in kritisch theoretische context is het gegeven dat de dominante ideologie zich in de publieke ruimte propageert door cultuuruitingen.¹⁴⁵ De hegemonische ideologie bepaalt grotendeels de vorm die technologie in een samenleving krijgt. Zij informeert het ontwerp van technologie en het gebruik daarvan omdat zij het handelen stuurt. Het overeenkomen van handelen en denken met de dictaten van de hegemonische ideologie wordt aangeduid met reïficatie.¹⁴⁶ Reïficatie is het resultaat van handelen en overdenken dat ervoor zorgt dat de ideeën uit een ideologie een objectieve status krijgen.¹⁴⁷ Dit gebeurt op twee manieren, ten eerste wordt ideologie uitgedragen door leidende politieke entiteiten die de maatschappij in overeenstemming met de ideologie structureren, en ten tweede door het gedrag van personen die niet kritisch nadenken over hoe handelen de sociale context vormt. In plaats daarvan denken zij slechts instrumenteel na over hoe ze in materiële zin erop vooruitgaan. Dit betekent niet

---

¹⁴² Berry, *Critical Theory and the Digital*, 6.

¹⁴³ Ibid, 23-53.

¹⁴⁴ Bernd C. Stahl, "Forensic computing in the workplace: Hegemony, ideology, and the perfect panopticon?" *Journal of Workplace Rights* 13 nr.2, (2008): 167-183.

¹⁴⁵ Ibid.

¹⁴⁶ Berry, *Critical Theory and the Digital*, 97-103.

¹⁴⁷ Ibid.

dat diegene die instrumenteel nadenken ook daadwerkelijk vooruitkomen. Een van de belangrijkste inzichten van kritische theorie is dat de samenleving in staat is ideologieën te reïficieren die niet in het weloverwogen belang van grote delen van de bevolking zijn. Reïficatie staat emancipatie in de weg want door de objectieve status van hegemonische ideologieën veroorzaakt door reïficatie. Hierdoor worden sommige ideeën die tegen het weloverwogen belang van een groep zijn niet meer het onderwerp van sociaal conflict.

Sociale media technologie heeft de mogelijkheid om door versplintering die zij veroorzaakt er juist voor kan zorgen dat binnen marginale groepen een cultuur van emancipatoire hegemonische ideologieën mogelijk is. Hier zit een spanning tussen kritische theorie en het idee van publieke rede. Publieke rede gaat immers om rechtvaardiging en de redelijkerwijze acceptatie van bepaalde normen. Normen zijn ideeën die actie informeren en het verschil tussen hegemonische ideologie en een omvangrijke publieke rede is niet duidelijk vanuit het kritisch theoretische perspectief. Deze ogenschijnlijke spanning is op te lossen door te argumenteren dat publieke rede net zoals kritische theorie in dienst staat van de vrijheid van het individu om zijn leven vorm te geven. De reïficatie van ideologie wordt dan geïnterpreteerd als een predicaat dat op het proces van redeneren met betrekking tot handelingen van toepassing is. Een norm of handeling is dan alleen een vorm van reïficatie als het een onkritische overname is van de hegemonische ideologie. Als het gedrag in overeenstemming is met de dictaten van de hegemonische rede door een voldoende omvangrijke rechtvaardiging op basis van kritische overwegingen dan is dit niet het geval. Publieke rede is op deze wijze precair te incorporeren in kritische theoretische analyses van het maatschappelijke debat. Met precair wordt bedoeld dat publieke rede altijd der discussie zal staan omdat het een mogelijkheid is dat publieke rede een middel is waarmee hegemonie van een bepaalde ideologie wordt afgedwongen.

Hierdoor is het onduidelijk in hoeverre de bevrijding van de mens die door kritische theorie wordt bepleit gebaseerd is op een respect voor autonomie. Kritische theorie stelt dat de gedachten en daaraan gekoppelde competenties het resultaat zijn van de hegemonie van ideologieën. Dit betekent dat het onduidelijk is hoe kritische theorie zich verhoudt tot redelijk pluralisme. Hoewel kritische theorie de menselijke vrijheid centraal stelt, is het onduidelijk hoe de kritische activiteit die hegemonie voorkomt moet worden volgehouden en door wie. Kritische theorie lijkt voor een levensbeschouwelijke praktijk te staan waarin een fundamentele culturele flexibiliteit wordt bewaard zodat de vrijheid van het individu wordt bewaard. Echter wie dit proces moet uitvoeren en hoe zij dit kunnen doen is volstrekt onduidelijk. De rol van de kritische academici in het bewerkstelligen van kritisch bewustzijn is onduidelijk.¹⁴⁸ In hoeverre het realistisch is om te eisen dat de gemiddelde gebruiker van sociale media een continu kritisch bewustzijn ontwikkelt, is onduidelijk. Dit komt omdat kritische theorie het autonome subject conceptualiseert als een relatief

---

148 Bernd Stahl, "Emancipation in cross-cultural IS research: The fine line between relativism and the dictatorship of the intellectual," *Ethics and Information Technology* 8, nr.3, (juli 2006): 97-108.

passief wezen wiens ideeën tot stand komen door grotendeels externe krachten. Dit betekent dat de redelijkheid van iemand zijn denken waarop het respect voor zijn autonomie gebaseerd wordt historisch contingent is. Echter als externe denkers hun kritische waarden opleggen aan een individu of een individuele cultuur dan is dit te interpreteren als hegemonie. Het kritische project ten aanzien van sociale media komt erop neer dat mensen zelf kritisch bewustzijn moeten ontwikkelen in wisselwerking met hun sociale omgeving. Maar wie er verantwoordelijk is voor de sociale omgeving wordt niet toegelicht. De transformaties die kritische theorie met haar normatieve analyse wil bewerkstelligen zijn collectief van aard, waardoor niet duidelijk is hoe democratische competenties tot stand kunnen komen als de context dit in de weg zit. Hoe kritische theoretische evaluaties een handelstheorie beargumenteren is niet duidelijk zonder een thematisering van de verhouding tussen het individu en zijn omgeving gebaseerd op een concretisering van autonomie en aansprakelijkheid. Zonder deze concretisering kan een evaluatie op basis van kritische theorie geen normen formuleren die tot handelen leiden. Hier ligt de grootste zwakte van kritische theorie van het digitale met betrekking tot de invloed van sociale media op het maatschappelijke debat. Stahl heeft dit tekort proberen op te lossen door kritische theorie van ICT aan te vullen met de capaciteitenbenadering van Sen.

2.2 De capaciteitenbenadering

Deze paragraaf onderzoekt de capaciteitenbenadering van Sen om vast te stellen of zij voldoende theoretische reikwijdte heeft om de invloed van sociale media op het maatschappelijke debat normatief te evalueren. De capaciteitenbenadering van Sen stelt het welzijn van mensen centraal. Sen werkt een evaluatieve ruimte uit vanuit ontwikkelingseconomische vraagstukken.¹⁴⁹ Zijn theorie heeft daarom als uitgangspunt hoe we de effecten van sociaaleconomische ontwikkeling moeten beoordelen. Zoals in de inleiding genoemd wijkt hij af van evaluaties die gebaseerd zijn op distributie van goederen. Welzijn wordt in de capaciteitenbenadering gedefinieerd als de reële kans om een leven te leiden dat redelijkerwijs gewaardeerd kan worden door diegene die het leidt.¹⁵⁰ Met deze definitie zet Sen de subjectieve oordelen van het individu over het goede leven centraal in zijn theorie. Dit is de reden dat capaciteitenbenadering onder de liberale theorieën geschaard wordt.¹⁵¹ Het welzijn van het individu is het uiteindelijke doel van alle normatieve evaluaties die in het kader van de capaciteitenbenadering worden gemaakt.¹⁵²

Deze definitie welzijn betekent dat welzijn niet geanalyseerd kan worden met de persoon of samenleving waarover de analyse gaat als passief element in het vaststellen van zijn welzijn.¹⁵³ Sen stelt dat het welzijn niet exclusief draait om fysiek en materieel welzijn, maar om een combinatie van de mogelijkheid tot dat soort welzijn en de mogelijkheid om waardevolle levensprojecten na te jagen.¹⁵⁴ Om welzijn te bereiken kan iemand bijvoorbeeld bepaalde voor zijn welvaart belangrijke zaken opofferen of riskeren.¹⁵⁵

Welzijn wordt bereikt door het tot uiting brengen van capaciteiten.¹⁵⁶ In de capaciteitenbenadering zijn capaciteiten de reële opties die een persoon heeft om iets te doen of te worden. Deze 'beings en doings', oftewel zijns- en handelwijzen, zijn de functies van capaciteiten.¹⁵⁷ Capaciteiten en functies staan centraal in de capaciteitenbenadering omdat zij middelen tot welzijn zijn.

Sen's capaciteitenbenadering is door hemzelf en academici uitgebreid om van verschillende sociale instituties, regulatieve interventies en sociaal-economische ontwikkelingen te evalueren wat de gevolgen voor mensen hun welzijn is.¹⁵⁸ Met betrekking tot de invloed van sociale media op het maatschappelijke debat is het grootste probleem met betrekking tot individueel welzijn het gegeven

---

149 Robeyns, "The Capability Approach a Theoretical Survey," 103-4.

150 Ibid, 95.

151 Ibid.

152 Ibid.

153 Zheng & Stahl, *Evaluating Emerging ICT*, 61.

154 Ibid 102.

155 Ibid, 103; Amartya Sen, "Well-being, agency and freedom: The Dewey Lectures 1984," *The Journal of Philosophy*, LXXXII, 4, (1985):169-221.

156 Ibid, 111.

157 Ibid, 95.

158 Ingrid Robeyns, "Capability's Ethics," in *The Blackwell Guide to Ethical Theory 2nd Edition* red. Hugh LaFollette & Ingmar Pettersson (Oxford: Blackwell Publishing, 2013), 412-8.

dat de sociale erkenning van het individu onder druk staat. In de rest van deze paragraaf wordt onderzocht of de capaciteitenbenadering normen kan formuleren die alle relevante problematische thema's die in hoofdstuk 1 zijn beargumenteerd kan thematiseren (zie afb.7).

Voorwaarden en conversiefactoren

Capaciteiten komen in wisselwerking met de omgeving tot stand op basis van externe en interne voorwaarden¹⁵⁹. De interne voorwaarden zijn voorwaarden waaraan de capaciteitenbezitter zelf moet voldoen zoals bijvoorbeeld zijn talenten. Externe voorwaarden zijn voorwaarden waaraan de omgeving moet voldoen. Deze hebben betrekking op bijvoorbeeld de sociale instituties zoals bijvoorbeeld voldoende scholing om een talent te ontplooiën.¹⁶⁰

Deze interne en externe voorwaarden van capaciteiten zijn de manier waarop de capaciteitenbenadering de invloed die sociale media op het maatschappelijke debat conceptualiseert. Zij verandert immers zowel de interne psychologie als het sociale landschap van de gebruiker. De beperking van de capaciteitenbenadering in het evalueren van deze invloed is dat zij zich baseert op individueel welzijn. Dit subjectieve perspectief heeft namelijk weerslag op hoe de capaciteitenbenadering technologie conceptualiseert. Technologie helpt het individu met het omzetten van capaciteiten in functies door middel van conversiefactoren.¹⁶¹ Iedere gebruiker heeft persoonlijke conversiefactoren die betrekking hebben op verschillende domeinen. Ten eerste zijn er persoonlijke conversiefactoren die betrekking hebben op fysieke en psychologische aspecten van een persoon. Ten tweede zijn er sociale conversiefactoren zoals of een persoon onder een gemarginaliseerde groep valt.¹⁶² De capaciteitenbenadering gebruikt deze conversiefactoren om te onderstrepen dat het niet voldoende is dat gebruikers toegang hebben tot bijvoorbeeld sociale media. De talenten die gebruikers hebben voor retorica en hun natuurlijke nieuwsgierigheid zijn persoonlijke conversiefactoren in wat voor zijn- en handelswijzen zij kunnen realiseren met sociale media ten aanzien maatschappelijke debat.

De nadruk op de conversiefactoren van individuen gaat ten koste van de mogelijkheid om de invloed van de omgeving op de sociale media technologie te thematiseren. Technologie filosoof Jeroen van den Hoven stelt dat we in de capaciteitenbenadering van Sen technologieën moeten zien

Afbeelding 7: De thematisering van capaciteitenbenadering in contrast met de essentiële thema's

Sociale media als technologie:	
Technologie als een proces: Discussabel	
Economische context: ja	
Het maatschappelijke debat	
Publieke rede: discussabel	Respect voor autonomie/ redelijk pluralisme: ja
Erkenning: ja	Miskenning: ja
Ontwikkeling competenties: ja	Cognitieve schema's en filterbubbel: ja
Aansprakelijkheid: discussabel	
Ideologie: discussabel	

¹⁵⁹ Ibid, 414.

¹⁶⁰ Ibid.

¹⁶¹ Robeyns, "The Capability Approach a Theoretical Survey," 99.

¹⁶² Ibid 99.

als 'agent amplifiers' die iemand meer capaciteiten geeft om dingen te bereiken afhankelijk van zijn conversiefactoren.¹⁶³ Zo zijn auto's agent amplifiers van mobiliteit. Een persoon wordt mobieler door een auto op basis van zijn rijvaardigheid, en of hij zonder toezicht mag rijden.

Deze interpretatie van de aard van technologie berust op de naïeve koppeling van technologische innovatie en sociale vooruitgang. Een koppeling die problematisch is omdat in hoofdstuk 1 is aangetoond dat sociale media technologie een neerwaartse druk uitoefent op bepaalde aspecten van vooruitgang. Deze neerwaartse druk wordt onder andere veroorzaakt door de aandachtseconomische context die het ontwerp van sociale media informeert. De invloed van deze context op het ontwerp van sociale media kan door de capaciteitenbenadering geanalyseerd worden als conversiefactoren of externe voorwaarden van de capaciteiten van de software ontwikkelaars. De economische context zou dan bekritiseerd moeten worden over het effect dat zij hebben de capaciteit van de ontwikkelaars om het soort sociale media te maken waarvan zij redenen heeft het te waarderen. Er kunnen normen geformuleerd worden om deze voorwaarden te veranderen. Dit zou gedaan worden door de software ontwikkelaars op basis van hun eigen overwegingen over hun welzijn. De software ontwikkelaars hebben redenen om sociale media te ontwerpen die zij baseren op de hegemonische ideeën waarop de aandachtseconomie is gebaseerd. Deze hegemonische ideeën zijn in 1.3 beschreven. Zonder een gedegen theoretische onderbouwing waarmee de capaciteitenbenadering de economische context kan bekritisieren op een manier die tot actie leidt, is zij niet in staat dit aspect van de invloed van sociale media te thematiseren.

Vanuit het werk van Sen is dit niet heel problematisch, omdat zijn onderzoek zich voornamelijk bezighoudt met welzijnseconomische vraagstukken met betrekking tot de effectiviteit van ontwikkelingswerk. De capaciteitenbenadering van Sen is niet toegespitst op vraagstukken die betrekking hebben op de ontwikkeling in relatief ontwikkelde landen, waarin door technologische vooruitgang het democratisch proces onder druk komt te staan door een combinatie van collectief en individueel handelen. Deze neerwaartse druk kan moeilijk geproblematiseerd worden door Sen zijn capaciteitenbenadering door de rol die consensus speelt in zijn theorie.

De capaciteitenbenadering en consensus

De capaciteitenbenadering is geen gespecificeerde theorie van rechtvaardigheid, omdat zij geen specifieke normen produceert.¹⁶⁴ Zij is een evaluatieve ruimte voor verschillende normen over rechtvaardigheid. Om te onderzoeken of het onder druk staan van publieke rede en erkenning een probleem is in de capaciteitenbenadering zal worden ingegaan op wat het belang van consensus met betrekking tot rechtvaardigingen van normen is.

Universele normen in de capaciteitenbenadering zijn algemene normen die stellen dat iedere persoon een bepaalde capaciteit moet hebben om een leven te leiden dat zij kan waarderen. Dit is

---

¹⁶³ Ibid, 35.

¹⁶⁴ Ibid. 94

een moreel appel om de externe voorwaarden voor die norm te creëren. Als bijvoorbeeld maatschappijbreed de overtuiging ontstaat dat iedereen veilig alleen naar buiten moet kunnen gaan, dan leidt dit tot normen met als doel de externe voorwaarden te scheppen voor deze capaciteit. Dit illustreert de contextgevoeligheid van de capaciteitenbenadering. De externe voorwaarden voor het veilig over straat kunnen gaan zijn bijvoorbeeld afhankelijk van contingent ontstane sociale conversiefactoren die tussen subculturen en personen kunnen verschillen. Dit bewijst dat de capaciteitenbenadering normen ter bevordering van erkenning of het voorkomen van miskenning kan formuleren. Deze zijn afhankelijk van de cultureel subjectieve overwegingen met betrekking tot het belang van de capaciteit om erkend te worden of zelfachting te ontwikkelen.

Sen stelt dat geen enkele capaciteit een intrinsiek normatief belang heeft, het belang van de capaciteit is namelijk altijd afhankelijk van haar relatie tot een subjectieve conceptie van welzijn.¹⁶⁵ Het waardeoordeel over het belang van een capaciteit in de context van een samenleving moet tot stand komen in een democratisch proces op basis van consensus.¹⁶⁶ Sen zijn eis voor een democratisch proces is een onderschrijving voor het idee van publieke rede, maar gebaseerd op een algemene observatie van de menselijke natuur in plaats van het idee van autonomie. Sen beschrijft verschillende historische wegen zijn naar democratie.¹⁶⁷ Hij beschrijft democratie als een inclusief proces dat plaatsvindt in het maatschappelijke debat.¹⁶⁸ Democratie is volgens hem een praktijk die normen genereert en niet alleen een institutionele structuur op basis van actief en passief stemrecht.¹⁶⁹ Zijn argumentatie draait om het geven van tegenvoorbeelden voor het idee dat publiek redeneren alleen gerechtvaardigd kan worden in de claim dat we daadwerkelijk redelijk zijn.¹⁷⁰ Sen toont met deze voorbeelden aan dat het streven naar democratie, begrepen als een inclusief en effectief maatschappelijk debat, een universeel menselijk verlangen is.

Als een democratisch proces dat door middel van discussie redenen genereert een eis is van Sen, dan onderschrijft hij een vorm van publieke rede. Publieke rede eist immers dat de normen als resultaat van het maatschappelijke debat worden getoetst aan of zij te rechtvaardigen of redelijkerwijs acceptabel zijn aan diegene waarover de normen gaan.

Sen rechtvaardigt het belang van publieke rede op basis van een cultuur-historische analyse die bedoeld is om te illustreren dat democratie op basis van publieke rede ook buiten Europa ontstaat. Of publieke rede zonder dit aanwezige streven belangrijk is of wat we moeten concluderen over culturen die hun welzijn baseren op authentieke onderdanigheid is onduidelijk. Sen heeft voldoende voor zijn theoretische doeleinde dat omdat dit streven er is, publieke rede geïnstitutionaliseerd kan worden om historische redenen. Hij kan niet zonder verdere theorievorming claimen dat publieke rede er zou moeten zijn als het niet historisch zou zijn ontstaan of zou verdwijnen.

¹⁶⁵ Robeyns, "The Capabilities approach: A Theoretical Survey," 106.

¹⁶⁶ Ibid.; Amartya Sen, *The Idea of Justice*, (London: Allen Lane, 2009), 31-51.

¹⁶⁷ Ibid, 321-338.

¹⁶⁸ Sen, *The Idea of Justice*, 321-55.

¹⁶⁹ Ibid.

¹⁷⁰ Ibid.

Dit is een problematisch gemis nu we te maken hebben met een ontwikkeling die de publieke rede onder druk zet. Het belang van publieke rede is in de capaciteitenbenadering van Sen een precair historisch contingent fenomeen.

Sen bespreekt niet de vormende werking van ideologieën op het tot stand komen van het belang van publieke opinie, terwijl publieke opinie uiteindelijk zijn rechtvaardiging is voor het centraal zetten van democratie in het genereren van normen. De waardering van sociale instituties die erkenning van bepaalde redelijke levensstijlen voorkomen kunnen uit een hegemonische ideologie voortkomen. Door hegemonie is iedereen in zo'n situatie in het maatschappelijke debat in staat redenen te geven voor deze miskennis. Hierdoor is het onduidelijk hoe er op basis van de capaciteitenbenadering van Sen een mogelijkheid om sociale ontwikkelingen die voortkomen uit dominante ideologie bij te sturen. Het is problematisch voor Sen dat bepaalde redelijke levensstijlen niet gerechtvaardigd kunnen worden als redelijk voordat een bepaalde mate van erkenning is ontstaan.

Een brede theorie zoals die van Sen heeft te maken met een bepaalde mate van ondertheoretisering als zij wordt toegepast op een specifiek sociaal fenomeen in combinatie met een specifieke technologie. Zij moet daarom worden uitgebreid.

De grootste tekortkoming van de capaciteitenbenadering is dat zij niet de manier waarop wetenschappelijke kennis wordt ingezet om technologie te ontwikkelen kan evalueren. De capaciteitenbenadering van Sen beschouwt technologie als iets dat wordt gebruikt om bepaalde capaciteiten te versterken, of te creëren. De randvoorwaarden die economische en ideologische kaders creëren voor het ontwikkelen van technologieën worden beschouwd als externe voorwaarden die bepaalde capaciteiten niet tot bloei doen komen. Echter het is niet objectief te bewijzen op basis waarvan de ontwikkelaars in kwestie dit zien als een inbreuk op hun welzijn, of te wel een leven waarvan zij redenen hebben om het te waarderen. Omdat de externe voorwaarden die voortkomen uit hegemonie per definitie onderschreven worden door de subjecten die in die hegemonie denken, heeft de capaciteitenbenadering of een universeel streven nodig om steeds meer mogelijkheden te creëren omwille van het meer mogelijkheden creëren of een theoretische uitbreiding die onderbouwt dat sommige capaciteiten onafhankelijk van hun waardering door een persoon of cultuur belangrijk zijn.

2.3 de kritische capaciteitenbenadering van ICT

In deze paragraaf wordt ingegaan op de kritische capaciteitenbenadering van ICT. Er zal onderzocht worden welke tekortkomingen Zheng en Stahl in kritische theorie van ICT en de capaciteitenbenadering zien. Daarna zal geëvalueerd worden of zij door hun oplossing van deze tekortkomingen een betere evaluatieve ruimte creëren voor de invloed van sociale media op het maatschappelijke debat (zie afb.8).

Afbeelding 8: De thematisering van kritische capaciteitenbenadering van ICT in contrast met de essentiële thema's

Sociale media als technologie:	
Technologie als een proces: Ja	
Economische context: Ja	
Het maatschappelijke debat	
Publieke rede: discutabel	Respect voor autonomie/ redelijk pluralisme: Ja
Erkenning: ja	Miskenning: ja
Ontwikkeling competenties: Ja	Cognitieve schema's en filterbubbels: ja
Aansprakelijkheid: discutabel	
Ideologie: ja	

Verschillen en overeenkomsten capaciteitenbenadering en kritische theorie

Zheng en Stahl onderzoeken de vraag hoe ICT-technologie geëvalueerd moet worden met het oog op vooruitgang.¹⁷¹ Een van de centrale problemen van het evalueren van technologie is het Collingridge dilemma. Dit dilemma, geformuleerd door David Collingridge, stelt dat het evalueren van technologie bemoeilijkt wordt door twee problemen.¹⁷² Het eerste probleem is het informatie probleem. Dit probleem houdt in dat de sociale gevolgen van een technologie niet voorzien kunnen worden voordat de technologie gebruikt wordt.¹⁷³ Het tweede probleem is een interventieprobleem. Dit houdt in dat zodra een technologie eenmaal geïntegreerd is in een samenleving zij niet eenvoudig aangepast kan worden.¹⁷⁴ Beide elementen van het dilemma zijn sterker aanwezig bij ICT technologie. De gevolgen van ICT voor implementatie zijn extra onduidelijk, omdat ICT niet lineair ontwikkeld wordt.¹⁷⁵ ICT wordt doorontwikkeld en kan verschillende nevenfuncties krijgen in de loop van deze ontwikkeling. De gevolgen van ICT zijn moeilijker aan te passen bij ICT technologie omdat zij zijn ingebed in de fundamentele infrastructuur van de samenleving.¹⁷⁶ Het uitgangspunt van Zheng is het gebruik van de capaciteitenbenadering bij het evalueren van de gevolgen van ICT voor ontwikkelingsvraagstukken.¹⁷⁷ Later heeft hij in samenwerking met Stahl beargumenteerd dat de kritische theorie de capaciteitenbenadering op drie manieren kan aanvullen, namelijk door haar theoretische concepten uit te breiden, door haar methodologie te verbeteren en door onderzoekers die de invloed van ICT evalueren bewust te maken van hun aannamen.¹⁷⁸

De theoretische aanvulling van de capaciteitenbenadering is essentieel volgens Zheng en

¹⁷¹ Zheng & Stahl, "Evaluating Emerging ICT," 56.

¹⁷² David Collingridge, *The Social Control of Technology* (New York: Saint Martins Press, 1980)

¹⁷³ Ibid.

¹⁷⁴ Ibid.

¹⁷⁵ Zheng & Stahl, "Evaluating Emerging ICT," 56.

¹⁷⁶ Ibid, 57.

¹⁷⁷ Ibid, 56-7.

¹⁷⁸ Zheng & Stahl, "Evaluating Emerging ICT," 58.

Stahl, omdat er geen toereikende conceptualisatie van de invloed van sociale context op technologische ontwerp in de capaciteitenbenadering is.¹⁷⁹ Dit leidt tot een versimpelde voorstelling van ICT-technologie als goederen die verdeeld worden.¹⁸⁰ De manier waarop kennis wordt toegepast om technologie te ontwikkelen wordt volgens Zheng en Stahl grotendeels bepaald door ideologie. Technologie wordt namelijk ontworpen op basis van wat men wil doen. Wat men wil doen wordt geïnformeerd door de structuur van de op actie gerichte ideeën die iemand heeft. In 2.2 is onderzocht hoe deze structuur in stand wordt gehouden door ideologie.

Zheng en Stahl stellen daarnaast dat inzichten uit de kritische theorie over de reïficatie van ideologie moeten worden gebruikt als een methodologische aanvulling om de machts- en invloedsstructuren die tot uitdrukking komen in hegemonische ideeën te kunnen analyseren.¹⁸¹ Dit zou tot gevolg hebben dat door middel van kritische activiteit normen kunnen worden geformuleerd over de redenen die iemand heeft om een bepaald welzijn wel of niet na te streven. Dit is bedoeld om de ideologische basis voor de positieve evaluatie van bepaalde capaciteiten te bekritisieren. Het is echter onduidelijk wie deze kritische activiteit doet.

Deze tekortkoming van de methodologie van kritische theorie is in paragraaf 2.1 aan bod gekomen. De kritische theorie van ICT heeft een methodologisch probleem in een context waarin autonomie belangrijk is, omdat de rol van de kritische theoreticus of zo beperkt is dat hij geen effectieve verandering van het ideologische landschap kan bewerkstelligen of zo groot dat er een dictatuur van normatieve experts ontstaat. Door kritische activiteit naar de capaciteitenbenadering te verplaatsen, brengen Zheng en Stahl dit gebrek van de methodologie van de kritische theorie naar de capaciteitenbenadering. De capaciteitenbenadering is een context waarin autonomie belangrijk is, want het belang van welzijn wordt gerechtvaardigd door subjectieve redenen die iemand heeft om een bepaald welzijn te waarderen. De oplossing voor het probleem van hegemonie zou volgens kritische theorie moeten zijn dat een persoon zich bewust wordt van zijn relatie tot ideologie. Dit is een zware eis om te stellen aan iedere deelnemer in het maatschappelijke debat. Door dit te doen staat het belang van het subjectieve oordeel van de gebruiker van ICT boven het belang van sommige capaciteiten niet meer centraal.

Dit is geen groot probleem bij de implementatie van de meeste ICT die Zheng en Stahl bespreken. Hun onderzoek behandelt ICT die betrekking heeft op andere zaken dan opinievorming in het maatschappelijke debat en die nog niet in algemeen gebruik zijn. Bij zulke casussen is het plausibel dat kritische activiteit op academisch niveau invloed heeft op institutioneel denken en handelen, omdat dit soort instituties klein zijn en op wetenschappelijk niveau opereren. Bovendien worden de normen niet gecompliceerd door de belangen van gebruikers en ontwikkelaars van de

---

179 Yinqin Zheng, "Different Spaces for E-Development: What can We Learn from the Capability Approach?,"

Information Technology for Development 15, nr.2, (2009): 66-82; Ilse E.T. Oosterlaken, "Design for development: A capability approach," *Design Issues* 25 nr.4, (2009): 91-102.

180 Zheng & Stahl, "Evaluating Emerging ICT," 58.

181 Zheng & Stahl, "What can Critical theory," 7.

ICT als deze nog in de prototype fase is. Als het gaat om normen die interveniëren in het maatschappelijke debat is dit methodologische probleem van de kritische capaciteitenbenadering groter omdat een milde 'dictatuur van de intellectueel' bepleit wordt. Een dictatuur die tegen de voorkeuren en rechtvaardigingen van gebruikers en ontwikkelaars ingaan die redenen op basis van hegemonische ideeën formuleren. Zheng en Stahl zouden de ongeloofwaardige stelling kunnen verdedigen dat iedere deelnemer aan het maatschappelijke debat significante stappen kan maken in het ontwikkelen van kritische capaciteiten op basis van hun conceptie van hun welzijn. In paragraaf 1.2 en 1.3 is aangetoond dat er in de context van het huidige sociale media landschap obstakels zijn voor de ontwikkeling van zo'n kritisch bewustzijn.

Dat Zheng en Stahl dit zelf onderschrijven, blijkt ook uit de derde aanvulling die kritische theorie op de capaciteitenbenadering kan doen, namelijk een reflectieve houding bij onderzoekers cultiveren die hen helpt bewust te worden van de ideologische vorming van hun onderzoeksprogramma's en de daaruit voortvloeiende reïficatie van een al dan niet hegemonische ideologie. Zheng en Stahl zien dit bewustwordingsproces als een taak met een open einde die tot verbetering maar niet perfectie leidt.¹⁸²

Naast aanvullingen beschrijven Zheng en Stahl een overeenkomst in doelstelling tussen de capaciteitenbenadering en kritische theorie die hun vereniging rechtvaardigen. De capaciteitenbenadering en kritische theorie willen normen formuleren die ervoor zorgen dat mensen meer mogelijkheden hebben. De capaciteitenbenadering van Sen doet dit omdat zij een evaluatieve ruimte is ten behoeve van ontwikkelingswerk waarmee de interventies om achterstandsgebieden te ontwikkelen geëvalueerd worden op een wijze die welzijn centraal zet in plaats van welvaart. Kritische theorie verbetert menselijke mogelijkheden door te analyseren hoe we de menselijke rede kunnen bevrijden van alle semi- natuurlijke begrenzingsen.¹⁸³ Hierbij vatten Zheng en Stahl de reïficatie van de hegemonische ideologie op als semi-natuurlijk. Deze overeenkomst in doelstelling betekent dat de rol van technologie ook wordt geëvalueerd op basis van haar effect op de mogelijkheden die ze creëert. Technologie wordt door Sen geanalyseerd op basis van wat zij concreet doet voor de verzameling van capaciteiten die iemand heeft.¹⁸⁴ In kritische technologie wordt zij geëvalueerd door een analyse van het effect van ideologie op haar ontwerp en de reïficatie van ideologie die door haar gebruik wordt veroorzaakt. Beide systemen hebben tot doel technologie te evalueren op basis van het criterium of zij de reële mogelijkheden van mensen vergroten.¹⁸⁵

De capaciteitenbenadering en kritische capaciteitenbenadering vullen elkaar aan op basis van hun methodologieën die respectievelijk individuele evaluaties of de sociaal economische context centraal zetten.¹⁸⁶ Als hun verschillende concepties van gesitueerd handelen, gebaseerd op

¹⁸² Zheng & Stahl, "What can Critical Theory Contribute?," 9.

¹⁸³ Zheng & Stahl, "Evaluating Emerging ICT," 59.

¹⁸⁴ Ibid, 59-60.

¹⁸⁵ Zheng & Stahl, "What can Critical Theory Contribute?," 1.

¹⁸⁶ Zheng & Stahl, "Evaluating Emerging ICT," 61-2.;

individuele conversiefactoren en sociaal economische omstandigheden, succesvol verenigd worden leidt dit tot een evaluatieve ruimte met een zeer brede thematiek. Maar door hun verschil in methode ontstaat er een spanning in de rechtvaardiging van normen. Dit kan worden beargumenteerd op basis van de vier principes die Zheng en Stahl formuleren als uitgangspunt voor de kritische capaciteitenbenadering van ICT.

De vier principes van de kritische capaciteitenbenadering en sociale media

De vier principes van de kritische capaciteitenbenadering van ICT zijn: i. Technologische ontwikkeling moet in dienst staan van mensen, niet als doel op zichzelf, ii. Mensen zijn divers en worden door verschillende fysieke en sociale omstandigheden begrensd, iii. De mogelijkheid tot handelen moet beschermd en vergroot worden en iv. Sociale ontwikkeling moet bemiddeld worden door een democratisch debat.¹⁸⁷

De eerste twee principes komen voort uit de doelstellingen van beide theorieën. Zowel kritische theorie als de capaciteitenbenadering evalueert technologie met betrekking tot wat zij mensen in staat stelt te doen. Door het tweede principe wordt sociale media geëvalueerd met betrekking tot de manier waarop gebruikers van ICT gesitueerd zijn. Dit principe stelt de kritische capaciteitenbenadering in staat op basis van hegemonie en psychologische fenomenen normatieve uitspraken te doen over de invloed van sociale media op het maatschappelijke debat. Door de gecombineerde methodologie van de capaciteitenbenadering en kritische theorie kunnen met de kritische capaciteitenbenadering van ICT normen geformuleerd worden die erkenning en de invloed van ideologie op het individu thematiseren.

Het derde principe maakt de evaluatie van sociale media met betrekking tot het sociale debat door middel van de kritische capaciteitenbenadering van ICT complex. De groei van menselijke mogelijkheden heeft namelijk in de capaciteitenbenadering tot doel het welzijn te vergroten op basis van subjectieve oordelen in de capaciteitenbenadering. Vanuit kritische theorie wordt er een poging gedaan op basis van ideologiekritiek de subjectief waargenomen mogelijkheden om leven en maatschappij vorm te geven te bekritisieren vanuit een zo kritisch mogelijk perspectief. Maar het is onduidelijk hoe het kritische perspectief subjectief kan worden ingenomen. Het is onduidelijk wat de rol is van de kritische theoreticus met betrekking tot de evaluatie van het welzijn van ICT gebruikers. In het geval van sociale media is er op basis van 1.2 reden om sceptisch te zijn over de mogelijkheid van sociale media gebruikers om kritische capaciteiten te ontwikkelen. Dit betekent dat normatieve evaluatie op basis van kritische methodologie van buiten het subject moet komen hetgeen niet te rechtvaardigen lijkt op basis van het vierde principe.

Het vierde principe stelt dat de kritiek van de kritische capaciteitenbenadering van ICT verricht moet worden vanuit een democratisch proces waarin bijvoorbeeld nieuwe modellen van

---

¹⁸⁷ Ibid, 63.

bezit met betrekking tot ICT naar voren komen.¹⁸⁸ Het is echter onduidelijk hoe dit tot normen kan leiden die van buiten de hegemonische ideologische context komen, tenzij alle deelnemers aan dit democratische proces de competentie hebben om buiten hun ideologie om te denken. Dit betekent dat de normatieve interventies die de kritische capaciteitenbenadering van technologie zou opleveren of niet kritisch zouden zijn of geformuleerd zouden worden door een moreel kritische elite. Hoe deze groep op een democratische wijze zou moeten worden vastgesteld en wat de rol van de kritische theoreticus hierin is, is onduidelijk. De kritische capaciteitenbenadering van ICT maakt de capaciteitenbenadering kritischer, maar minder democratisch en minder liberaal.

---

188 Ibid, 66.

Conclusie

In dit hoofdstuk wordt het onderzoek samengevat en een conclusie getrokken over de voorlopige toepasbaarheid van de hierboven onderzochte evaluatieve ruimten op de invloed van sociale media op het maatschappelijke debat. Tot slot wordt er een suggestie gedaan voor verder onderzoek naar de evaluatieve ruimte van sociale media in het maatschappelijke debat.

In deze paper is onderzocht in hoeverre de capaciteitenbenadering en kritische theorie de invloed van sociale media op het maatschappelijke debat normatief kan evalueren. Geconcludeerd is dat de capaciteitenbenadering een onvolledige theoretische conceptie heeft van technologie en dat kritische theorie normatieve interventies op sociale media niet kan rechtvaardigen. De kritische capaciteitenbenadering van ICT verbeterd te conceptualisatie van technologie. Echter, kritische analyse gaat ten koste van de liberale uitgangspunten van de rechtvaardiging van normen in de capaciteitenbenadering. De kritische capaciteitenbenadering van ICT kan normatieve interventies niet voldoende rechtvaardigen met betrekking tot sociale media met betrekking tot het maatschappelijke debat.

Op basis van onderzoek naar de invloed van sociale media is in hoofdstuk 1 beargumenteerd dat het maatschappelijke debat onder druk staat omdat publieke opinie versplintert en radicaliseert. Sociale media zorgt voor neerwaartse druk op twee normatieve fenomenen met betrekking tot het maatschappelijke debat. Het eerst fenomeen, publieke rede, heeft betrekking op de rechtvaardiging van normen die uit het maatschappelijke debat voortkomen. Het tweede fenomeen, erkenning, heeft betrekking op het tot stand komen van zelfrespect en het waarnemen van anderen als redelijk. De perceptie van mensen als redelijke wezens is essentieel om publieke rede als rechtvaardiging in te zetten.

Een normatieve evaluatie van de invloed van sociale media op het maatschappelijke debat moet normen kunnen formuleren die gerealiseerd kunnen worden in de context waarin het maatschappelijke debat plaatsvindt. Dit betekent dat de reikwijdte van de evaluatieve ruimte afhankelijk is van de manier waarop sociale media het maatschappelijke debat beïnvloeden. Deze thema's zijn in kaart gebracht op basis van een analyse van de manieren waarop sociale media gedrag beïnvloeden, de rol van media in het maatschappelijke debat en de functies van de begrippen erkenning en publieke rede in normatieve theorie.

Enkele opvallende thema's die het collectief en individueel handelen in het maatschappelijke debat beïnvloeden zijn benoemd. Sociale media beïnvloeden het gedrag en denken van hun gebruikers door het filteren van de informatie die men consumeert en door het verstrekken van positieve en negatieve prikkels. De massamedia hebben sinds hun opkomst als opdracht het maatschappelijke debat te stimuleren door informatie te verschaffen en een platform te bieden aan verschillende ideeën. Daarin worden zij enerzijds belemmerd door desinteresse van het publiek in

zaken van algemeen belang en anderzijds door concurrentie met manipulatieve informatie voor commerciële en politieke doeleinden. Het maatschappelijke debat op sociale media vindt plaats in een aandachtseconomie. In deze aandachtseconomie worden filterbubbels gebruikt en bloeien echokamers op die de functie van media nog verder belemmeren. De gevolgen van filterbubbels en echokamers op de cognitieve schema's van gebruikers zijn beschreven in 1.2. Dit betekent dat de evaluatieve ruimte van de invloed van sociale media op het maatschappelijke debat effectieve normen moet kunnen formuleren met betrekking tot de uiteenlopende thema's (zie afb.5)

Vervolgens is beargumenteerd in hoeverre drie verschillende theorieën, namelijk kritische theorie, de capaciteitenbenadering van Sen en de kritische capaciteitenbenadering van Zheng en Stahl, in staat zijn de invloed van sociale media op het maatschappelijke debat effectief te bekritisieren. Kritische theorie en de capaciteitenbenadering van Sen hebben ieder een hiaat in hun theoretische kader. Het hiaat in kritische theorie is dat zij niet in staat is normen te rechtvaardigen op basis van publieke rede. Door middel van haar accent op hegemonie zijn de normen ter vergroting van menselijke vrijheid per definitie normen die op basis van publieke rede niet te rechtvaardigen zijn. Immers diegene die onder de hegemonie leven beschouwen de rechtvaardigingen van normen die haaks staan op ideeën uit de hegemonische ideologie als onredelijk.

Sens capaciteitenbenadering heeft als hiaat dat zij een te eenvoudige conceptualisatie heeft van technologie als een werktuig dat bijdraagt aan iemand zijn welzijn. De capaciteitenbenadering analyseert wat voor mogelijkheden sociale media iemand geeft en of hij deze mogelijkheden nodig heeft om zijn welzijn te bevorderen. Dit betekent dat de manier waarop de ontwikkeling van sociale media wordt beïnvloed door haar sociale context en hoe de omgeving verandert door deze technologie niet effectief besproken worden. De capaciteitenbenadering thematiseert deze thema's pas als zij daadwerkelijk het welzijn van personen belemmeren. Als dit eenmaal het geval is, is de rol die sociale media in het maatschappelijke debat spelen niet effectief aan te passen omdat sociale media dan al geïntegreerd zijn in het maatschappelijke debat.

Tot slot is de kritische capaciteitenbenadering van Zheng en Stahl die deze twee kaders integreert onderzocht. Door de invloed van de methodologie van kritische theorie beargumenteren zij voor een capaciteitenbenadering die wel in staat is de invloed van context op de ontwikkeling

Afbeelding 5: Eisen evaluatieve ruimte van sociale media in het maatschappelijke debat

Sociale media als technologie:	
Technologie als een proces	
Economische context	
Het maatschappelijke debat	
Publieke rede	Respect voor autonomie/ redelijk pluralisme
Erkenning	Miskennis
Ontwikkeling competenties	Cognitieve schema's en filterbubbels
Aansprakelijkheid	
Ideologie	

van technologie te analyseren. Zij slagen er echter niet in de theoretische onderbouwing van vrijheid van de capaciteitenbenadering en kritische theorie te verenigen. Hierdoor zijn de normen die deze evaluatieve ruimte oplevert niet te rechtvaardigen. In kritische theorie is de mens als uitgangspunt vrij, en krijgt hij meer mogelijkheden door technologische ontwikkeling. Deze potentiële vrijheid die kan groeien door technologische mogelijkheden wordt in zijn uiting door sociaaleconomische structuren belemmerd. De capaciteitenbenadering veronderstelt dat vrijheid de mogelijkheid is om een leven te leiden waarvoor iemand redenen kan noemen om het te waarderen. Als er verschillen zijn in mogelijkheden tussen groepen onderling kunnen er normen geformuleerd worden op basis van de verschillen in capaciteiten. Deze normen zijn effectief omdat ze rekening houden met de context door middel van externe voorwaarden en conversiefactoren in acht te nemen. In een context gedomineerd door een hegemonie van een liberale ideologie waarin het individu als vrij wordt gedacht, is het niet duidelijk hoe er normen geformuleerd kunnen worden met als doel nieuwe externe omstandigheden te creëren om personen vrij te maken. In de ideologische context van het huidige maatschappelijke debat wordt het individu als vrij geconceptualiseerd. Dit is vooral problematisch als, zoals Zheng en Stahl voorstellen, de discussie in de kritische capaciteitenbenadering van ICT zou moeten gaan over nieuwe vormen van het bezit van ICT. Het is onduidelijk hoe nieuwe normen over bezit effectief gerechtvaardigd kunnen worden in een democratisch gesprek waarin de gebruikers vanuit hun filterbubbels spreken en de ontwikkelaars vanuit hun gevestigde belang.

De discussie over wie er verantwoordelijk is voor de kritische analyses en binnen welke grenzen zij in staat moeten zijn om de context van de samenleving te veranderen moet verder worden uitgewerkt. De kritische capaciteitenbenadering van ICT heeft onvoldoende reikwijdte om de invloed van sociale media op het maatschappelijke debat normatief te evalueren.

Verder onderzoek

Dit onderzoek heeft als doel een maatschappelijke kwestie te analyseren en de kaders te definiëren voor academische theorie om doelgerichte normatieve actie op deze kwestie kunnen organiseren. Om deze reden bevat dit onderzoek een omvangrijke probleemdefinitie waarin is ingegaan op alle facetten van sociale media die weerslag hebben op het maatschappelijke debat. Deze breedte is ten koste gegaan van diepte met betrekking tot een aantal historische, psychologische en filosofische concepten. In de bespreking van ontwikkelingspsychologie en de historische rol van massamedia in het maatschappelijke debat is geen ruimte geweest voor alternatieve perspectieven van ontwikkelingspsychologen en historici. Verder onderzoek over de claims die in dit onderzoek worden gedaan over de aard van cognitieve schema's en creativiteit is daarom nodig.

De filosofische argumentatie in dit onderzoek vindt zijn oorsprong in het idee dat normatieve claims rechtvaardiging nodig hebben en dat zij effect moeten kunnen hebben op het

handelen. Deze aannamen dienen in verdere discussies onderbouwd te worden.

De implicaties van het gegeven dat de publieke rede zoals die in de capaciteitenbenadering wordt geconceptualiseerd historisch contingent is, verdient een ruimere bespreking dan in dit onderzoek mogelijk was. Als de structuur van rechtvaardiging in de publieke rede op een minder subjectieve manier wordt onderbouwd, dan zou dit de mogelijkheid kunnen bieden om normen te rechtvaardigen die minder afhankelijk zijn van de instemming van het door sociale media gemanipuleerde subject. Beargumenteerd zou moeten worden dat het doel van normatieve interventies in het maatschappelijke debat mensen redelijk maken zou moeten zijn, in plaats van hen te behandelen alsof ze dat al zijn.

Dankwoord

Ik wil graag mijn vrienden Johan Kroeskop, Jos Kroeskop, Amy Stenvert, Marike Geurts en Anne van der Kooij bedanken voor het proeflezen van verschillende versies van deze scriptie.

Ik wil graag mijn scriptiebegeleider Jos Philips bedanken voor zijn geduld, hulp en vele aanwijzingen.

Ik wil graag mijn Janneke van Lith bedanken voor haar feedback.

Bibliografie

- Allcott, Hunt & Matthew Gentzkow. "Social Media and Fake News in the 2016 Election." *Journal of Economic Perspectives* 31, nr.2, (2017): 211–236.
- Aly, Anne, Stuart Macdonald, Lee Jarvis & Thomas M. Chen. "Introduction to the Special Issue: Terrorist Online Propaganda and Radicalization." *Studies in Conflict & Terrorism* 40, nr.1 (2016): 1-9.
- Apprich, Clemens. *Technotopia: A Media Genealogy of Net Cultures*. London: Rowman & Littlefield, 2017.
- Arts, Lisa & Ewoud Butter. *Radicaal, Orthodox of Extremist?*. ACB Kenniscentrum, 2009.
- Baynes, Chris, "Donald Trump says he would not be president without Twitter." *The Independent*, 22 oktober, 2017. <https://www.independent.co.uk/news/world/americas/us-politics/donald-trump-tweets-twitter-social-media-facebook-instagram-fox-business-network-would-not-be-a8013491.html>.
- Beeckman, Tinneke. *Macht en Onmacht: Een Verkenning van de hedendaagse aanslag op de verlichting*. Amsterdam: De Bezige Bij, 2015.
- Berry, David M. *Critical Theory and the Digital*. New York: Bloomsbury Publishing, 2014.
- Bovens, Mark, Robert E. Goodin & Thomas Schillemans. *The Oxford Handbook of Public Accountability*. Oxford: Oxford University press, 2014.
- Bronner, Gerard. *La démocratie des crédules*. Parijs: PUF, 2013.
- Collingridge, David. *The Social Control of Technology*. New York: Saint Martins Press, 1980.
- Davenport, Thomas H. & John Beck. *The Attention Economy*. Boston: Harvard Business School Publishing, 2001.
- Darwall, Stephen. "Two Kinds of Respect." *Ethics* 88, nr.1, (1977): 36-49.
- Dewey, John, *Essays, Reviews, and Miscellany, 1939–1941, The Later Works of John Dewey, 1925–1953. vol. 2*. Carbondale: Southern Illinois University Press, 1984.
- Duggan, Maeve & Aaron Smith. "The Political environment on Social Media." Oktober 2016. <http://www.pewinternet.org/2016/10/25/the-political-environment-on-social-media/>.
- Enoch, David. "The Disorder of Public Reason." *Ethics* 124, nr.1, (oktober 2013): 141-176.
- Enoch, David. "Against Public Reason." In *Oxford Studies in Political Philosophy (Volume 1)*, redactie door David Sobel, Peter Vallentyne & Steven Wall, 112-142. Oxford: Oxford University Press, 2015.
- Elster, Jon. *Deliberative Democracy*. New York: Cambridge University Press, 1998.
- Eysenck, Hans. *Genius: The Natural History of Creativity*. Cambridge: Cambridge University Press, 1995.
- Eysenck, Hans."Creativity and Personality: Suggestions for a theory." *Psychological Inquiry* 4, nr.3 (1993): 147–78.
- Freeden, Michael. *Ideology a Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press, 2003.
- Freeden, Micheal. "Ideology and Political Theory." *Journal of Political Ideologies* 11, nr.1, (Februari 2006): 3-22.
- Fukuyama, Francis. "The Emergence of a Post Fact World." Project Syndicate, 12 januari, 2017. <https://www.project-syndicate.org/onpoint/the-emergence-of-a-post-fact-world-by-francis-fukuyama-2017-01>.
- Gainsbury, Sally, Paul Delfabbro, Daniel L. King, Nerilee Hing. "An Exploratory Study of Gambling Operators' Use of Social Media and the Latent Messages Conveyed." *Journal of Gambling Studies* 32, nr.1, (Maart 2016): 125-141.
- Gaus, Gerald. *The Order of Public Reason: A Theory of Freedom and Morality in a Diverse and Bounded World*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.

- Graber, Doris. *Processing the News: How People Tame the Information Tide*. New York: Longman, 1988.
- Greenawalt, Kent. "On Public Reason." *Chicago-Kent Law Review* 69, nr.3, (1994): 669-89.
- Gutmann, Amy, & Dennis Thompson. *Democracy and Disagreement*. Cambridge: Belknap Press, 1998.
- Habermas, Jürgen *Justification and Application: Remarks on Discourse Ethics* vertaald door Ciaran Cronin. Cambridge: MIT Press, 1994.
- Habermas, Jürgen. *Between Facts and Norms*. Cambridge: MIT Press, 1997.
- Halevy, Alon, Peter Norvig & Fernando Pereira. "The Unreasonable Effectiveness of Data!" *IEEE Intelligent Systems* 24, nr.2, (2009): 8-12.
- Hastorf, Albert.H. & Hadley Cantril. "They Saw a Game: A Case Study." *Journal of Abnormal and Social Psychology* 49, nr.1, (1954): 129-34.
- Haynes, John. *Red Scare or Red Menace?: American Communism and Anti Communism in the Cold War Era*. Maryland: Ivan R Dee, 1996.
- Held, David. *Introduction to Critical Theory: Horheimer to Habermas*. London: Polity, 1997.
- Heywood, Andrew. *Political Ideologies: An Introduction 4th Edition*. New York: Palgrave Macmillan, 2007.
- Ingram, David. "9: Foucault and Habermas." In *The Cambridge Companion to Foucault 2nd edition*, redactie door Garry Gutting, 240-84. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
- Iser, Mattias. "Recognition." The Stanford Encyclopedia of Philosophy. laatste versie herfst 2013. <https://plato.stanford.edu/entries/recognition/#FouForRec>.
- Jamieson, Kathleen H. & Joseph N. Capella. *Echo Chamber: Rush Limbaugh and the Conservative Media Outlet*. Oxford: Oxford University press, 2008.
- Johnstone, Justine. "Technology as Empowerment: a Capability Approach to Computer Ethics." *Ethics and Information Technology* 9, nr.1 (2007): 73-87.
- Kelly, Kevin. "Better than Free." 31 januari, 2008. (<http://kk.org/thetechnium/better-than-fre/>)
- Kirby, Emma. "The City Getting Rich From fake News." *BBC News*. 5 december 2016. <https://www.bbc.com/news/magazine-38168281>
- Koestler, Arthur. *The Act of Creation*. New York: Arkana, 1989.
- Kubaneck, Jan, Lawrence H. Snyder & Richard H. Adams. "Reward and Punishment act as Distinct Factors in Guiding Behavior." *Cognition* 139, (Juni 2015): 154- 167.
- Landler, Mark & Brian Stelter. "Washington Taps into a Potent new force in Diplomacy." *The Washington Times*, 16 juni, 2009. <https://www.nytimes.com/2009/06/17/world/middleeast/17media.html>
- Langier, Jaron. *Who Owns the Future?* New York: Simon & Schuster, 2013.
- Larmore, Charles. *The Morals of Modernity*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
- Ludeker, Iris. "De Twitter- revolutie die niet doorging." *Trouw*, 12 juni, 2010.
- Marx, Karl & Friedrich Engels. "The German Ideology." In *Karl Marx: Selected Writings*, redactie door David McLellan. Oxford: Oxford University Press, 2000.
- McCarthy, Thomas & David Hoy. *Critical Theory*. London: Basil Blackwell, 1994.
- Mckinlay, Steve.T.. "Evidence, Explanation and Predictive Data Modeling." *Philosophy and Technology* 30, nr.4 (January 2017): 461-473.

- Morozov, Evgeny. *The Net Delusion: The Dark Side of Internet Freedom*. New York: Perseus Book group, 2011.
- Morozov, Evgeny. *To Save Everything Click Here: The Folly of Technological Solutionism*. New York: Public Affairs, 2013.
- Nagle, Angela. *Kill All Normies: The online culture wars from Tumblr and 4chan to the alt-right and Trump*. Winchester: Zero Books, 2017.
- Negroponte, Nicolas. *Being Digital*. New York: Vintage Books, 1995.
- Nussbaum, Martha. "Human functioning and social justice: In defense of Aristotelian Essentialism." *Political theory* 20, nr.2, (1992): 202-246.
- Nussbaum, Martha. *Creating Capabilities: The Human Development Approach*. Massachusetts: Harvard University Press, 2011.
- Obar, Jonathan A. & Steve Wildman. "Social Media definition and Governance Challenge: An Introduction to the special Issue." *Telecommunications Policy* 39, nr. 9, (2015): 745-750.
- Oosterlaken, Ilse E.T. & Jeroen van den Hoven. *Philosophy of Engineering and Technology 5: The Capability Approach, Technology and Design*, (Dordrecht: Springer, 2012)
- Oosterlaken, I.. "Design for development: A capability approach." *Design Issues* 25, nr.4, (2009): 91–102.
- O'Reilly, Tim. "What is Web 2.0: Design Patterns and business models for the Next Generation of Software." O'reilly. 30 september 2005. <http://www.oreilly.com/lpt/a/1>.
- Pariser, Eli. *The Filter Bubble: What the Internet is Hiding from us*. New York: The Penguin Press, 2011.
- Piaget, Jean. *The Psychology of Intelligence*. New York: Routledge & Kegan Paul, 1950.
- Polonski, V.. "Impact of Social Media on the UK Referendum in EU Referendum Analysis." Referendum Analysis door Leicester: Political Studies Association. Loughborough University & Centre For The Study of Journalism, Culture and Community Bournemouth University, 2016. <https://www.referendumanalysis.eu/eu-referendum-analysis-2016/section-7-social-media/impact-of-social-media-on-the-outcome-of-the-eu-referendum/>
- Rawls, John. *Political Liberalism*. New York: Colombia University Press, 1996.
- Rawls, John. "The Idea of Public Reason Revisited." *The University of Chicago Law Review. University of Chicago. Law School* 64, nr.3, (1997): 765-807.
- Rehg, William & James Bohman. *Pluralism and the Pragmatic Turn: The Transformation of Critical Theory, Essays in Honor of Thomas McCarthy*. Cambridge: The MIT Press, 2001.
- Ricaud, Raphaël. "The Campaign of Truth": propagande et fabrique de la vérité sous Truman." *Revue française d'études américaines* nr.133 (2012): 24-37.
- Robeyns, Ingrid. "The Capability Approach a Theoretical Survey." *Journal of Human Development* 6 nr.1 (2005): 93-117. <https://doi.org/10.3917/rfea.133.0024>.
- Robeyns, Ingrid. "The Capabilities Approach in Practise." *The Journal of Political Philosophy* 13, nr.3 (2006): 351-376.
- Robeyns, Ingrid. "Capability's Ethics." In *The Blackwell Guide to Ethical Theory 2nd Edition*, redactie door Hugh LaFollette & Ingmar Pettersson, 412-432. Oxford: Blackwell Publishing, 2015.
- Rousseau, Jean Jaques. *A Discourse on Inequality*. Vertaling door Maurice Cranston. Strand: Penguin Classics, 1984.
- Rushe, Dominic. "Facebook Sorry -almost- for secret psychological experiment on users." *The Guardian*, 2 oktober, 2014. <https://www.theguardian.com/technology/2014/oct/02/facebook-sorry-secret-psychological-experiment-users>.
- Schkade David, Cass R. Sunstein & Reid Hastie. "What Happened on Deliberation Day?" *California Law Review* 95, nr.3 (2007): 915–40.

- Schmidt, Anna L., Fabiana Zollo, Michela Del Vicario, Alessandro Bessi, Antonio Scala, Guido Caldarelli, Eugene Stanley & Walter Quattrociocchi. *Anatomy of News Consumption on Facebook*. Princeton: Proceedings of the National Academy of the Sciences of the USA (PNAS), 2017.
- Schneewind, Jerome B.. *The Invention of Autonomy*. Cambridge: Cambridge University Press., 1998.
- Schüll, Natascha D.. *Addiction by Design: Machine Gambling in Las Vegas*. New Jersey: Princeton University Press, 2012.
- Sen, Amartya. "The Tanner Lectures Equality of What?" The Tanner Lectures, 1979, geraadpleegd mei 2018. (<https://tannerlectures.utah.edu/documents/a-to-z/s/sen80.pdf>)
- Sen, Amartya. "Well-being, agency and freedom: The Dewey Lectures 1984." *The Journal of Philosophy* 82, nr.4 (1985): 169–221.
- Sen, Amartya. "Development as Capability Expansion." *Journal of Development Planning* nr. 19, (1989): 41-58.
- Sen, Amartya. *Inequality reexamined*. Oxford: Oxford University Press, 1992.
- Sen, Amartya. "Gender inequality and theories of justice." In *Women, Culture and Development: A Study of Human Capabilities*, redactie door Martha C. Nussbaum & Jonathan Glover. Oxford: Clarendon Press, 1995.
- Sen, Amartya. "Elements of a theory of human rights." *Philosophy & Public Affairs* 32, nr. 4, (2004): 315–356.
- Sen, Amartya. *The Idea of Justice*. London: Allen Lane, 2009.
- Shearer, Elisa & Jeffrey Gottfried. "News Use Across Social Media Platforms." *Journalism*, 7 september, 2017. <http://www.journalism.org/2017/09/07/news-use-across-social-media-platforms-2017/>
- Stahl, Bernd. "Forensic computing in the workplace: Hegemony, ideology, and the perfect panopticon?" *Journal of Workplace Rights* 13 nr.2, (2008): 167–183.
- Stahl, Bernd. "Emancipation in cross-cultural IS research: The fine line between relativism and the dictatorship of the intellectual." *Ethics and Information Technology* 8, nr.3, (juli 2006): 97-108.
- Stone, Geoffrey R., Louis M. Seidman, Cass R. Sunstein, Mark V. Tushnet & Pamela S. Karlan. *The First Amendment, 4th ed.* New York: Wolters Kluwer Law and Business, 2012.
- Sunstein, Cass. *#Republic: Divided Democracy in the Age of Social Media*. Princeton: Princeton University press, 2017.
- Taleb, Nassim. *The Black Swan: The Impact of the Highly Improbable*. New York: Random House, 2007.
- Tetlock, Philip. *Expert Political Judgment: How Good Is It? How Can We Know?* Princeton: Princeton University Press, 2005.
- Wendling, Amy. *Karl Marx on Technology and Alienation*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2005.
- Quong, Jonathan. *Liberalism Without Perfection*. Oxford: Oxford University Press, 2011.
- Quong, Jonathan, "Public Reason", The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Spring 2018 Edition), redactie door Edward N. Zalta, <https://plato.stanford.edu/archives/spr2018/entries/public-reason/>.
- Ricaud, Raphaël. "The Campaign of Truth": propagande et fabrique de la vérité sous Truman." *Revue française d'études américaines* nr. 133, (2012): 24-37. <https://doi.org/10.3917/rfea.133.0024>
- Zheng, Yinqin & Bernd C, Stahl. "Technology, capabilities and critical perspectives: What can critical theory contribute to Sen's capability approach?" *Ethics and Information Technology* 13, nr.2 (2011): 69-80
- Zheng, Yinqin. & Stahl, Bernd.C., "Evaluating Emerging ICTs: A Critical Capability Approach of Technology." In *Philosophy of Engineering and Technology 5: The Capability Approach, Technology and Design*, redactie door Ilse E.T. Oosterlaken, & Jeroen I. Van den Hoven, 57-76. Dordrecht: Springer, 2012.